

વર્ષ ૨૩ અંક ૩, સળંગ અંક ૮૪ જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૮

વિચાર

‘આપણા જાહેર કાર્યક્રમોને અસરકારક બનાવવા’

યુરોપીય સંઘ

UNNATI

સંપાદકીય	3
■ ‘નોલેજ મેનેજમેન્ટ એન્ડ ઈનોવેશન ફોર ચેન્જ’ દ્વારા આયોજિત કાર્યશાળામાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલા સંશોધન અભ્યાસોનો સારાંશ	5
■ ગુજરાતમાં બાળ હક્કોના મુખ્ય મુદ્દાઓ (લેન્ડસ્કેપ)નું વિશ્લેષણ	5
■ બાળકો માટેની સામાજિક સુરક્ષા વ્યૂહરચનાઓમાં ચૂંટાયેલા સ્થાનિક પ્રતિનિધિઓની ભૂમિકા	9
■ ગુજરાતમાં વિદ્યા લક્ષ્મી યોજનાનો અમલ: અમદાવાદ ક્ષેત્ર આધારિત ગહન માહિતી	12
■ ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ: ખાનગી વિ. સરકારી શાળાઓ માટેની માતા-પિતાની પ્રાથમિકતાઓ	14
■ ‘બે બાળકોની નીતિ’: Advocating Reproductive Choices (ARC) દ્વારા સાંસદોને લખવામાં આવેલો ખુલ્લો પત્ર	19
■ ‘મહિલાઓ માટે જમીન અધિકાર: તર્ક, અવરોધો અને રણનીતિઓ’	22
■ મહિલાઓએ અડધું આભ થામ્યું છે, પણ તેમની સાથે જે પ્રકારનો વ્યવહાર થાય છે, તે સ્થિતિમાં આ ભારણાનું વહન કરવું તેમના માટે ઘણું મુશ્કેલ છે.	25

સંપાદકીય

આપણા જાહેર કાર્યક્રમોને અસરકારક બનાવવા

જાહેર કાર્યક્રમો નાગરિકો માટે, ખાસ કરીને ગરીબ વર્ગ માટે તેમના અસ્તિત્વના સંદર્ભમાં તથા ગરીબીના વિષયકમાંથી બહાર નિકળવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. જાહેર કાર્યક્રમો નાગરિકોની માગણીઓ, જવાબદેહી, પોષણક્ષમતા, કાર્યદક્ષતા, સેવાઓ તથા કાર્યક્રમો પહોંચાડવા માટેની વ્યવસ્થા, પારદર્શીતા અને ઉત્તરદાયિત્વને ધ્યાનમાં રાખીને વિકસાવવામાં આવ્યા છે. પરંપરાગત રીતે, જાહેર સેવાઓ લોકોને માનકીકૃત (સ્ટાન્ડર્ડાઈઝડ) સેવાઓના નિષ્ક્રિય ગ્રહણકર્તાઓ હોય છે અને તેમણે કાર્યક્રમ હેઠળ તૈયાર કરવામાં આવેલી સેવા માટેની તેમની યોગ્યતા પુરવાર કરવાની રહે છે. 'નવી જાહેર સેવા' નાગરિકોને સેવા પહોંચાડવાના તથા નીતિના સહ-ઉત્પાદક તરીકે જુએ છે, કારણ કે, તેના કારણે કાર્યક્રમ વધુ સુસંગત અને અસરકારક બને છે. લોકોને તેમના મળવાપાત્ર અધિકારો માટે દાવો કરવાની તથા લાભો મેળવવાની પ્રક્રિયા સરળ લાગવી જોઈએ. એસઇસીસીમાં આપમેળે જ સમાવિષ્ટ જૂથ, વિધવા હોય અને તેને ૨૧ વર્ષ કરતાં વધુ વયનો પુત્ર ન હોય, મહિલા સાક્ષરતા દર નિશ્ચિત ટકાવારી કરતાં નીચો હોય અનેફક્ત બીપીએલ (ગરીબી રેખા હેઠળની) શ્રેણી માટે જ પ્રાપ્ય, ફક્ત પ્રથમ બાળકની પ્રસૂતિ સમયે જ સંસ્થાકીય પ્રસૂતિ અને સંપૂર્ણ રસીકરણ વગેરે જેવી શરતોની સ્થિતિમાં લોકોને તેમની યોગ્યતા પુરવાર કરવાનું અત્યંત મુશ્કેલ જણાય છે. વળી, નાગરિકોની સ્થિતિમાં ફેરફાર થતાં રિન્યૂઅલ કરવું જરૂરી બની રહે છે, જેના કારણે સેવા પહોંચાડવાનો વહીવટી બોજ વધી જાય છે.

આઇઆઇએમ-અમદાવાદ અને યુનિસેફ ગુજરાત દ્વારા વિદ્યા લક્ષ્મી યોજનાના અમલીકરણ અંગે અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. આ કાર્યક્રમ છોકરીઓના ડ્રોપ આઉટની (શાળાએથી ઊઠાડી લેવાની) સમસ્યા પર ધ્યાન આપવાના ઉદ્દેશથી ૨૦૦૨-૦૩માં શરુ કરવામાં આવ્યો હતો. છોકરીઓમાં અધવચ્ચેથી શાળા છોડી દેવાનું પ્રમાણ નોંધપાત્ર રીતે ઘટ્યું હોવા છતાં આ કાર્યક્રમ આજે પણ ચાલુ છે. આ યોજના હેઠળ, ૩૫ ટકા કરતાં ઓછી મહિલા સાક્ષરતા ધરાવતા ગામની છોકરીઓ માટે તથા શહેરી વિસ્તારોના બીપીએલ પરિવારનાં બાળકો માટે પહેલા ધોરણમાં પ્રવેશ દરમિયાન ૨,૦૦૦ રુપિયાના બોન્ડ જારી કરવામાં આવે છે. બાળક આઠમું ધોરણ પૂરું કરે, ત્યાર પછી આ બોન્ડની રકમ વ્યાજ સાથે ચૂકવવામાં આવે છે. શિક્ષકો માટે ગ્રામીણ સ્તરે ૩૫ ટકા સાક્ષરતાની ખાતરી કરવાનો માપદંડ કાર્યક્રમના સંચાલન માટે પડકારરુપ બન્યો છે. આ કાર્યક્રમ છોકરીઓના શિક્ષણમાં સુધારો લાવવાનો ઉદ્દેશ ધરાવે છે. જોકે, વિદ્યા લક્ષ્મી બોન્ડ યોગ્ય કાર્યક્રમ છે કે કેમ તેની ખાતરી કરવા માટે કોઈ મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું નથી. ઘણા પરિવારો દ્વારા હજી પણ બોન્ડ્ઝ ક્લેઇમ કરવામાં નથી આવ્યા, જેને પગલે કેગ દ્વારા કાર્યક્રમના વહીવટ અંગે ૨૦૧૩માં ટિપ્પણી કરવામાં આવી હતી. બોન્ડ ધારકો સમય જતાં આ વિશે ભૂલી ગયા હોય અને પછીથી જેને પુરાવા તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવો કોઈ પુરાવો કે દસ્તાવેજ પરિવારોને જારી કરવામાં ન આવ્યો હોય તેવું બની શકે છે. લાભાર્થીઓને પસંદ કરવાની, બોન્ડ જારી કરવાની અથવા તો પાકી ગયેલા બોન્ડ્ઝના વિતરણની જવાબદારી રાજ્યના શિરે હોવાથી લોકોમાં માગના સર્જનનો અભાવ વર્તાય છે. તે ઊંચો વહીવટી અને વ્યવહાર ખર્ચ ધરાવતી ઘણી જ નાની યોજના છે.

'નેશનલ ફૂડ સિક્યોરિટી એક્ટ' (એનએફએસએ) હેઠળના - 'કસ્તૂરબા પોષણ સહાય' (કેપીએસવાય) અને તાજેતરની 'પ્રધાન મંત્રી માતૃત્વ વંદના યોજના' (પીએમવીવીવાય) - ગર્ભવતી માતાઓને પોષણલક્ષી સહાય પૂરી પાડવા માટેના કાર્યક્રમો છે. કેપીએસવાય બીપીએલ પરિવારો માટે ત્રણ પ્રસૂતિ સુધી ૬,૦૦૦ રુપિયાની અને પીએમવીવીવાય એનએફએસએની પ્રાથમિકતાની યાદીમાં સમાવિષ્ટ માતાઓ માટે ૫,૦૦૦ રુપિયાની જોગવાઈ ધરાવે છે તથા જનની સુરક્ષા યોજના હેઠળ ફક્ત પ્રથમ પ્રસૂતિ માટે વધારાના રુ. ૧,૦૦૦ની જોગવાઈ છે. યોગ્યતાનો માપદંડ અહીંથી પૂરો નથી થઈ જતો. આ રકમ ત્રણ હપ્તામાં ચૂકવવામાં આવે છે - ગર્ભાવસ્થાની નોંધણીના સમયે ૨,૦૦૦ રુપિયા, સંસ્થાકીય પ્રસૂતિ હોય, તો તે સમયે ૨,૦૦૦ રુપિયા અને જો બાળકનું પૂર્ણપણે રસીકરણ કરવામાં આવ્યું હોય તો તે સમયે છેલ્લા ૨,૦૦૦ રુપિયા. આટલી બધી શરતોથી લાભાર્થીની સાથે-સાથે સેવા વહીવટકર્તા પણ ગૂંચવાડો અનુભવે છે. આ વ્યવસ્થા વધુ બહિષ્કૃતતા, ભ્રષ્ટાચારની પ્રવૃત્તિને વેગ આપે છે અને સમગ્ર યોજના તૈયાર કરવા પાછળના મૂળ હેતુને નિરર્થક બનાવી દે છે. અત્યારે પીએમ જન આરોગ્ય યોજના કાર્યરત છે, જે ઘણો જ કાર્યક્ષમ જાહેર કાર્યક્રમ જણાય છે, પરંતુ ગુજરાતે 'આરએસબીવાય' અને 'મા અમૃતમ યોજના'ને અલગ રાખવાનું ચાલુ રાખ્યું છે.

૧૪મા નાણાં પંચ હેઠળ નાણાંકીય સોંપણી સાથે, રાજ્ય સરકારોએ નીતિ ઘડતર અને અમલીકરણની પ્રક્રિયામાં સુધારો લાવવાની જરૂર છે. આ કાર્યક્રમોને વધુ સુલભ અને પ્રાપ્ય બનાવવા માટે કાર્યક્રમની રૂપરેખા તૈયાર કરવાના સ્તરે ઘણાં પગલાં ભરવાની જરૂર છે. એક કે બે અપવાદને બાદ કરતાં સામાન્યપણે જાહેર કાર્યક્રમોનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવતું નથી. જેના કારણે કાર્યક્રમને બહેતર બનાવવા માટે શીખવા મળેલા બોધપાઠો અને સામે આવેલા પડકારો વિશે કોઈ જ જાણકારી હોતી નથી. ઉપલબ્ધ કાર્યક્રમોની પહોંચ અને અસરકારકતા અંગે કોઈ તુલનાત્મક વિશ્લેષણ નથી. કાર્યક્રમોના જાહેર ઉત્તરદાયિત્વની કોઈ પ્રામાણિક વ્યવસ્થા ઉપલબ્ધ નથી. રાજસ્થાને ‘રાજસ્થાન સંપર્ક’ નામનું ફરિયાદ નિવારણ પોર્ટલ વિકસાવ્યું છે, જે વપરાશકર્તાઓ માટે સાનુકૂળ છે તથા અમને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે આ પોર્ટલ ફરિયાદના સમયસર નિવારણને સક્ષમ બનાવે છે. જાહેર યોજનાઓ માટે નાણાકીય ફાળવણી કરવી એ તે જટિલ પ્રશ્ન છે. જાહેર કાર્યક્રમની એવી રચના કરવી જોઈએ કે જેથી નાગરિક સમજી શકે, માંગ કરી શકે અને અસરકારક રીતે અમલીકરણ પણ થઈ શકે. ‘કેપીએસવાય’ યોજના કૂપોષણ જેવા ગંભીર પ્રશ્નો ઉપર જ્યારે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, ત્યારે તેના અમલીકરણમાં સંપૂર્ણ રસીકરણ, સંસ્થાગત પ્રસૂતિ જેવી શરતો (conditionality) માતાઓને આ યોજનાઓનો લાભ મેળવવાથી વંચિત રાખે છે. આ તમામ શરતોનું અમલીકરણ સેવા વહીવટકર્તાઓનું હોવું જોઈએ નહિ કે વંચિત માતાઓનું. સરકારી જાહેર કાર્યક્રમોની અસરકારકતા જાણવા માટે સમયાંતરે અભ્યાસ અને મૂલ્યાંકન કરાવવા જોઈએ. ■

‘નોલેજ મેનેજમેન્ટ એન્ડ ઈનોવેશન ફોર ચેન્જ’ દ્વારા આયોજિત કાર્યશાળામાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલા સંશોધન અભ્યાસોનો સારાંશ

‘પ્રત્યેક બાળક માટે ન્યાયપૂર્ણ શરુઆત’ની થીમને વેગવાન બનાવવા માટે ‘યુનિસેફ’ અને ‘આઈઆઈએમ-અમદાવાદ’ દ્વારા ‘નોલેજ મેનેજમેન્ટ એન્ડ ઈનોવેશન ફોર ચેન્જ’ (કેએમઆઈસી) નામના ખાસ એકમની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આ કેન્દ્રનો ઉદ્દેશ ખાસ કરીને ગુજરાતના આદિવાસી, શહેરી વિસ્તારોનાં ગરીબ બાળકો તથા અંતરિયાળ ગ્રામીણ વિસ્તારોનાં બાળકો (શૂન્યથી 18 વર્ષની વયનાં છોકરા-છોકરીઓ) માટે તથા કિશોરો (10-19 વર્ષની વયનાં છોકરા-છોકરીઓ) માટે જ્ઞાન ક્ષેત્રનું નિર્માણ કરવાનો છે. આ ભાગીદારી જુલાઈ, 2015માં ત્રણ ચાવીરુપ વ્યૂહાત્મક પરિણામ ક્ષેત્રો (સ્ટ્રેટેજિક રિઝલ્ટ એરિયાઝ - એસઆરએ)ને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવી હતી, જે નીચે પ્રમાણે છે:

1. વિકાસલક્ષી પ્રેક્ટિશનર્સ/સંશોધકોના જ્ઞાન સમુદાય નેટવર્કનું નિર્માણ કરવું.
2. વાર્ષિક વ્યાખ્યાનો, સલાહકારી કાર્યશિબિરો/ પરિસંવાદો વગેરે દ્વારા જાહેર નીતિ સંવાદ માટે જ્ઞાનના આદાન-પ્રદાન માટેના મંચો.

3. પુરાવા ઊભા કરવા - સારી કાર્યપ્રણાલિ, વિકાસલક્ષી સંશોધન અને આકારણીનું દસ્તાવેજીકરણ.

કેએમઆઈસીના બીજા તબક્કાના ભાગરુપે, ત્રણ સંશોધન અભ્યાસો હાથ ધરાયા હતા અને તેનાં તારણો જુલાઈ, 2018માં યોજાયેલી કાર્યશિબિરમાં રજૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં.

તેની થીમ નીચે પ્રમાણે હતી:

1. ગુજરાતમાં બાળ અધિકારોને લગતા મુખ્ય મુદ્દાઓ (લેન્ડસ્કેપ)નું વિશ્લેષણ
2. બાળકો માટેની સામાજિક સંરક્ષણ વ્યૂહરચનાઓમાં ચૂંટાયેલા સ્થાનિક પ્રતિનિધિઓની ભૂમિકા
3. ગુજરાતમાં વિદ્યા લક્ષ્મી યોજનાનું અમલીકરણ: અમદાવાદમાં ક્ષેત્ર આધારિત સમજૂતી
4. ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ: ખાનગી વિરુદ્ધ જાહેર (સરકારી) શાળા માટે માતા-પિતાની પ્રાથમિકતા

વિચારના આ અંકમાં ચાર કેસ સ્ટડીનો સંક્ષિપ્ત અહેવાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

ગુજરાતમાં બાળ હક્કોના મુખ્ય મુદ્દાઓ (લેન્ડસ્કેપ)નું વિશ્લેષણ

નીતિના વિકાસ દ્વારા સામાજિક કલ્યાણ પર સાતત્યપૂર્ણ રીતે ધ્યાન આપવા છતાં, હજી પણ બાળકોના આરોગ્ય, પોષણ, શિક્ષણ અને સુરક્ષા સહિતના કલ્યાણને લગતા ઘણા સામાજિક સૂચકો ક્ષેત્રે ગુજરાતનો કાર્યદેખાવ પ્રમાણમાં હજી પણ નબળો છે. ગુજરાત પ્રમાણમાં મજબૂત આર્થિક સ્થિતિ ધરાવતું હોવા છતાં અને વ્યવસ્થિત નાગરિક સમાજની મોજૂદગી હોવા છતાં તથા શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સામાજિક નીતિ સાથે સંકળાયેલી હોવા છતાં આ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. વાસ્તવમાં, છેલ્લાં 30 વર્ષોમાં ગુજરાતમાં બાળકોના અધિકારો તથા તેમના રક્ષણ ક્ષેત્રે કાર્યરત સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર વધારો થયો છે.

રાજ્યમાં બાળ કલ્યાણ ક્ષેત્રે વધારો કરવા માટે આ સંસાધનોની અસરકારકતા વધારવાની ઈચ્છાશક્તિ આ અભ્યાસ હાથ ધરવાનો પાયો રચે છે, જે ગુજરાતમાં બાળ અધિકારો અને બાળ સુખાકારી ક્ષેત્રે કાર્યરત કાર્યકર્તાઓના પરિદ્રશ્યનું વર્ણન કરે છે. ખાસ કરીને, અમે રાજ્યમાં બાળ કલ્યાણમાં સુધારા ક્ષેત્રે કામ કરતી સ્વૈચ્છિક

સંસ્થાઓ, શિક્ષણવિદો તથા કોર્પોરેટ ફાઉન્ડેશન્સના સ્વરુપનું વર્ણન કરીએ છીએ.

ડેટા કલેક્શન (માહિતી એકત્રીકરણ)ની પદ્ધતિ

અમે બાળ અધિકારો અને બાળ સુખાકારી ક્ષેત્રે કાર્યરત સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, કોર્પોરેટ ફાઉન્ડેશન્સ અને શિક્ષણવિદો સહિતના આશરે 250 હિતધારકોના પસંદગીયુક્ત અંશો પરના (ગોઠવણીયુક્ત પ્રશ્નાવલિનો ઉપયોગ કરીને) ડેસ્ક રિસર્ચ તથા પ્રાથમિક સંશોધનના સંયોજનનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. રાજ્ય કે જિલ્લા અનુસાર સંગઠનોના ડેટાબેઝના અભાવે, વિવિધ જાહેર અને ખાનગી એકમોએ વેબસાઈટ્સ અને આર્કાઈવ્ઝમાં રજૂ કરેલા સુસંગત કાર્યકરોની ઓળખ કરીને કાર્યકર્તાઓની ટૂંકી યાદી તૈયાર કરવાની કામગીરી હાથ ધરવામાં આવી હતી. સંગઠનો અંગે સાર્વજનિક ધોરણે ઉપલબ્ધ માહિતી થકી રાજ્યની અંદર કામગીરીના ભૌગોલિક ક્ષેત્ર, ક્ષેત્રની અંદર કામનાં વિશિષ્ટ ક્ષેત્રો, પ્રોજેક્ટ્સ, નાણાંકીય જોગવાઈના

સ્રોતો અને સંગઠનોના કદ (સંચાલનના ક્ષેત્ર, પ્રોજેક્ટના ખર્ચ અને લક્ષિત લાભાર્થીઓની સંખ્યા તથા વર્ગીકરણના સંદર્ભમાં) વિશે વિગતવાર માહિતી એકઠી કરવામાં આવી હતી. તે ઉપરાંત, સંપૂર્ણપણે ડેસ્ક રિસર્ચના માધ્યમથી એકત્રિત કરવામાં આવેલી માહિતીને સંગઠનોના કુલ નમૂના (તેમની સ્વૈચ્છિક ભાગીદારી પર આધારિત)ના સબસેટ માટે ઓનલાઈન, ટેલિફોન દ્વારા કે રુબરુ કરવામાં આવેલાં સર્વેક્ષણો દ્વારા પૂરી કરવામાં આવી હતી.

બિનસરકારી સંગઠનોની પસંદગી કરવા માટે અમે નીતિ આયોગ (ભારતની સર્વોચ્ચ પોલિસી થિન્ક ટેન્ક/ પ્લાનિંગ એકમ) દ્વારા હોસ્ટ અને સંચાલિત એનજીઓ દર્પણનો ઉપયોગ કર્યો અને રાજ્યમાં કાર્યરત હોય તથા જેમના ક્ષેત્રની કામગીરી બાળ કલ્યાણને સીધી પ્રભાવિત કરતી હોય, તેવાં બિન સરકારી સંગઠનોની ઓળખ કરી. એનજીઓ દર્પણમાં સૂચિબદ્ધ પૈકીની કુલ 253 સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને પસંદ કરવામાં આવી હતી. માધ્યમિક સ્રોતો થકી એકત્રિત કરવામાં આવેલી માહિતીની ખરાઈ કરવા માટે તથા ઝીણવટપૂર્વકના સર્વેક્ષણ દ્વારા વધુ વિગતવાર માહિતી એકઠી કરવા માટે અમે પસંદગીયુક્ત તમામ 253 સંગઠનોનો સંપર્ક સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તે પૈકીનાં 113 બિન સરકારી સંગઠનોએ વિસ્તૃત મુલાકાતમાં ભાગ લીધો.

ગુજરાત રાજ્યમાં બાળ અધિકાર ક્ષેત્રે કાર્યરત કોર્પોરેટ ફાઉન્ડેશનનો ડેટાબેઝ નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ (એનએસઈ) ઈન્ફોબેઝ પાસેથી મેળવવામાં આવ્યો. આ વર્ગીકરણનો ઉપયોગ એવી કંપનીઓની ઓળખ કરવા માટે કરવામાં આવતો હતો, જેમની સીએસઆર (કોર્પોરેટ સોશયલ રિસ્પોન્સિબિલિટી) પ્રવૃત્તિઓ તેમના સંબંધિત ફાઉન્ડેશન મારફત હાથ ધરવામાં આવતી હતી તથા જેમની કામગીરી બાળ અધિકારો તથા કલ્યાણના કાર્યક્ષેત્ર હેઠળ આવતી હતી. આ ડેટાબેઝમાં નક્કી કરવામાં આવેલી 279 સુસંગત કંપનીઓ પૈકીની 72 કંપનીઓ ગુજરાતમાં કોર્પોરેટ ફાઉન્ડેશન ધરાવતી હતી. જોકે, અમે ફક્ત 40 કોર્પોરેટ ફાઉન્ડેશનના જ પૂરતા સંપર્કની વિગતો પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા. કોર્પોરેટ ફાઉન્ડેશન અંગેનો ડેટા મુખ્યત્વે કંપનીની વેબસાઈટો તથા સીએસઆર નીતિ અંગેના દસ્તાવેજો ઉપરાંત (જ્યાં પ્રાપ્ય હોય, ત્યાં) વાર્ષિક સીએસઆર અહેવાલોના માધ્યમથી એકત્રિત કરવામાં આવ્યો હતો.

ગુજરાત રાજ્યના શિક્ષણ વિભાગના વેબ પોર્ટલ પર પૂરી પાડવામાં આવેલી સંકલિત યાદી અનુસાર ગુજરાતમાં નોંધણીકૃત તથા સંચાલિત દરેક યુનિવર્સિટી (વિશ્વ વિદ્યાલય) તથા સંસ્થાનની વેબસાઈટ પરથી શિક્ષણવિદોની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. આ પોર્ટલ પર કુલ 55 યુનિવર્સિટી સૂચિબદ્ધ હતી અને તેમાં ખાનગી તથા સરકાર દ્વારા સંચાલિત યુનિવર્સિટીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. શિક્ષણવિદોની

પસંદગી બાળ કલ્યાણને લગતી તેમની ભૂતકાળની કામગીરીના આધારે કરવામાં આવી હતી. ઉપયોગમાં લેવાયેલા સૂચકાંકોમાં તેમના ભૂતકાળના તથા વર્તમાન પ્રોજેક્ટ્સ, પ્રકાશનો અને સંશોધન રુચિઓનો સમાવેશ થાય છે, જે જાહેર ધોરણે પ્રાપ્ત માહિતીમાંથી મેળવવામાં આવ્યા હતા. હાલમાં ગુજરાત રાજ્યની 26 યુનિવર્સિટીમાં ફરજ બજાવી રહેલા એવા 65 શિક્ષણવિદોની ઓળખ કરવામાં આવી હતી, જેઓ આ ક્ષેત્રમાં કામગીરી કરી ચૂક્યા છે અથવા તો હાલમાં કામ કરી રહ્યા છે.

તારણો

ગુજરાતના વિકાસની અસમાન પ્રકૃતિ એ મુખ્ય ચિંતાનો વિષય રહ્યો છે. એકત્રિત ડેટાનાં તારણો તેની પુષ્ટિ કરે છે. ભૌગોલિક ક્ષેત્રો, સંચાલનની પ્રકૃતિ તથા સંગઠનો દ્વારા કરવામાં આવેલાં કાર્યોના પ્રકારના સંદર્ભમાં ઉપેક્ષિત ક્ષેત્રો તથા બાળ કલ્યાણની અંદર તેમજ બહારનાં ક્ષેત્રોની ઓળખ કરી શકાય છે. સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, મધ્ય, ઉત્તર અને દક્ષિણ - રાજ્યના આ પાંચ પ્રદેશોમાં અડધાથી વધુ આલેખિત સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, શિક્ષણવિદો અને કોર્પોરેટ ફાઉન્ડેશન સ્થ મધ્ય ગુજરાતના મોટા જિલ્લાઓમાં આવેલાં હતાં. તેનાથી ઊલટું, દક્ષિણ ગુજરાત અને કચ્છમાં સૌથી ઓછા આલેખિત કાર્યકર્તાઓ આવેલા હતા અથવા તો તેઓ સંચાલનની કામગીરી હાથ ધરી રહ્યા હતા.

81 ટકા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, 84 ટકા કોર્પોરેટ ફાઉન્ડેશન અને 76 શિક્ષણવિદો દ્વારા શિક્ષણ ક્ષેત્રે કામગીરી હાથ ધરવામાં, ત્યાર પછીના ક્રમે સ્વાસ્થ્યનું ક્ષેત્ર આવે છે. બાળ કલ્યાણની અંદર છ પેટા-ક્ષેત્રોના યુનિસેફના વર્ગીકરણ અનુસાર, બાળ સહભાગીતાના પેટા-ક્ષેત્ર, મુદ્દા આધારિત હિમાયત અને દુરુપયોગ તથા શોષણ સામે સુરક્ષા - એ ઉપેક્ષિત ક્ષેત્રો જણાય છે. તેમાં પ્રદેશો અનુસાર ભિન્નતા પ્રવર્તતી હતી. મધ્ય ભાગમાં આશરે 50 ટકા આલેખિત બિન સરકારી સંગઠનોનાં લગભગ સમાન વિતરણ હતાં, જે બાળ કલ્યાણના દરેક પેટા-ક્ષેત્રોમાં કાર્યરત હતાં અને 74 ટકાના ઉચ્ચ દર સાથે બિન સરકારી સંગઠનો શિક્ષણ ક્ષેત્રે કામ કરી રહ્યાં હતાં. તેની સરખામણી ઉત્તર ગુજરાત સાથે કરવામાં આવે છે, જ્યાં અનુક્રમે ફક્ત 29 ટકા અને 36 ટકા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ બાળ સંરક્ષણ અને મુદ્દા આધારિત હિમાયત પર કાર્યરત હતી. આ રીતે અમને માલૂમ પડ્યું કે ફક્ત ગણ્યાગાંઠ્યાં સંગઠનો જ બાળ કલ્યાણના કોઈ એક પેટા ક્ષેત્રમાં કામ કરે છે.

વળી, આશરે 72 ટકા જેટલી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ સૂચ્યું હતું કે આગામી ત્રણ વર્ષોમાં આરોગ્ય અને શિક્ષણનાં ક્ષેત્રોમાં પ્રયત્નોને પ્રાથમિકતા આપવાનું ચાલુ રાખવામાં આવશે, જ્યારે ફક્ત 16

ટકાએ જણાવ્યું હતું કે તેઓ બાળ કલ્યાણનાં લિંગ અસમાનતા કે અધિકાર-આધારિત દ્રષ્ટિકોણ જેવાં અન્ય પાસાંઓ પર ભાર મૂકશે. યુનિસેફ ઈકિવટી એજન્ડાના અધિકાર-આધારિત દ્રષ્ટિકોણની પ્રાથમિકતાને ધ્યાનમાં રાખતાં એ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે આલેખિત સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ પૈકીની આશરે અડધી સંસ્થાઓએ અધિકાર-આધારિત દ્રષ્ટિકોણની પ્રસ્તુતતા અથવા તો સુસંગતતા જોઈ ન હતી અથવા તો તેમને તે અંગે જાણકારી ન હતી, ફક્ત ત્રણ કોર્પોરેટ ફાઉન્ડેશન્સને આ દ્રષ્ટિકોણ તેમની કામગીરી સાથે સુસંગત જણાયો. તેનાથી ઊલટું, આ પ્રશ્નનો જવાબ આપનારા 15 પૈકીના 13 શિક્ષણવિદોએ વિકાસ ક્ષેત્રના દ્રષ્ટિકોણના મહત્વ પર ભાર મૂકતાં સાનુકૂળ પ્રતિક્રિયા આપી હતી.

અમને માલૂમ પડ્યું કે અડધા કરતાં વધુ કાર્યકર્તાઓ સંપૂર્ણપણે ફક્ત બાળકો માટે કામ નથી કરતા. જ્યારે રાજ્યમાં 65 ટકા કરતાં વધુ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ (ગ્રામીણ અને શહેરી - એમ બંને વિસ્તારોમાં) ફક્ત રાજ્યમાં જ કાર્ય કરે છે, અથવા તો 65 ટકા કરતાં વધુ કોર્પોરેટ ફાઉન્ડેશન્સ સાથે ગુજરાત એવાં રાજ્યોમાં સ્થાન ધરાવે છે, જ્યાં તેઓ (સંસ્થાઓ) કામ કરે છે. ઉત્તર ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાંથી જે બિન સરકારી સંગઠનોનાં સેમ્પલ (નમૂના) લેવામાં આવ્યાં હતાં, તે પૈકીનું કોઈ પણ સંગઠન વિવિધ દેશોમાં કામ કરતું ન હતું અને સૌરાષ્ટ્રની ફક્ત 10.7 ટકા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ દેશનાં ઘણાં રાજ્યોમાં

પોતે કાર્યરત હોવા અંગેની જાણકારી આપી હતી. આ પ્રમાણ મધ્ય અને ઉત્તર ગુજરાતમાં અનુક્રમે 33.3 ટકા અને 46.2 ટકા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના પ્રમાણ કરતાં વિપરિત છે. જોકે, સૌરાષ્ટ્રમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ટકાવારી ઘણી ઊંચી - 71.43 હતી, જે આ પ્રદેશના વિવિધ જિલ્લાઓમાં કાર્યરત હતી.

‘સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ’ (એનજીઓ) અને ‘કોર્પોરેટ ફાઉન્ડેશન્સ’ દ્વારા કરવામાં આવેલાં કાર્યોના સ્વરૂપના સંદર્ભમાં અમે જાણ્યું કે 60 ટકા કરતાં વધુ સંસ્થાઓ તાલીમ અને સેવાઓ પૂરી પાડવાની કામગીરી પર ધ્યાન કેન્દ્રીત કરે છે. કોર્પોરેટ ફાઉન્ડેશન્સ પણ મુખ્યત્વે અન્ય સંસ્થાઓ માટે સુવિધા/ નાણાંકીય જોગવાઈ પૂરી પાડવા માટે કાર્ય કરે છે. ફક્ત 45 ટકાએ સંશોધનની પ્રવૃત્તિ પર અને 43 ટકાએ પ્રશ્નો આધારિત હિમાયત ક્ષેત્રે કાર્ય કર્યું. ઉત્તર ગુજરાતમાં 80 ટકા અને સૌરાષ્ટ્રમાં 65.4 ટકાની સરખામણીમાં મધ્ય ગુજરાતમાં સેવા પૂરી પાડી રહેલી 56.6 ટકા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ભાગીદારીનું પ્રમાણ અપેક્ષા કરતાં ઓછું હતું. અન્ય બે ક્ષેત્રોમાં આશરે 26.7 ટકાથી 23.1 ટકાની સરખામણીમાં મધ્ય ગુજરાતમાં સંશોધન ક્ષેત્રે કામગીરી કરી રહેલી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ટકાવારી ઘણી વધુ - 54.7 ટકા હતી.

અંતમાં, અમે આ ક્ષેત્રમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સાથે વિવિધ કાર્યકર્તાઓના

સહયોગ માટેના અવકાશની આકારણી કરીએ છીએ. આલેખિત સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ઊંચી ટકાવારી વિશ્વસનીયતાના કેટલાક મૂળભૂત માપદંડને સંતોષે છે (કદ, શિશુ સંબંધિત પ્રવૃત્તિને અગ્રતા અને પ્રામાણિકતાના સૂચકાંકો - જેમ કે વેબસાઈટ, નોંધણી પ્રમાણન અથવા રાષ્ટ્રીય સંગઠન સાથે જોડાણની દ્રષ્ટિએ). જોકે, સંભવિતપણે તે એનજીઓ દર્પણ સાઈટ પર સૂચિબદ્ધ એનજીઓનો સંપર્ક સાધવાનું પરિણામ છે, જે માટે સંસ્થાઓએ સૂચિબદ્ધ થવા કેટલાક માપદંડો અનુસરવાના રહે છે.

બીજું, 60 ટકા કરતાં વધુ આલેખિત સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં વૃદ્ધિ સાધી છે. મધ્ય ગુજરાતમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ લાભાર્થીઓ અને પ્રોજેક્ટ્સની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ નોંધાવી. જોકે, ગુજરાતમાં પ્રોજેક્ટ્સમાં વૃદ્ધિની ટકાવારીમાં ઘટાડો જોવા મળ્યો અને આશરે 75 ટકા સંસ્થાઓએ ક્ષેત્રોની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ નોંધાવી. ઉત્તર ગુજરાતની સ્વૈચ્છિક સંગઠનોની સ્થિતિ પણ આ પ્રકારની જ રહી. 87.5 ટકા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ બાળકો સંબંધિત કાર્યક્રમોના બજેટમાં પણ વૃદ્ધિ નોંધાવી. જોકે, મધ્ય અને ઉત્તર ગુજરાતની સરખામણીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં બાળકો સંબંધિત કાર્યક્રમો માટેના બજેટમાં પ્રમાણમાં ઓછો વધારો જોવા મળ્યો અને 52.4 ટકા સાથે રિપોર્ટિંગ બજેટ સમાન રહ્યું.

આપણાં તારણો સંગઠનોની સમગ્રતા ક્ષમતામાં વૃદ્ધિનું સૂચન કરી શકે છે, પરંતુ નવા ભૌગોલિક પ્રદેશો તથા ક્ષેત્રોમાં વિસ્તરણને પગલે સંગઠનના વ્યાપક દ્રષ્ટિકોણમાં બાળકો સાથે સંબંધિત કાર્યક્રમો કે ગતિવિધિની પ્રાથમિકતા ઘટી શકે છે. ભાગીદારીનું સર્જન કરવા માટે કેએમઆઈસીની પહેલ માટે તે એક મહત્વપૂર્ણ મુદ્દો છે.

સૂચનો

ગુજરાતમાં બાળ કલ્યાણ અને સુરક્ષાના ક્ષેત્રે કાર્યકર્તાઓની ગતિવિધિ અને વ્યાપના વિશ્લેષણના આધારે આ અહેવાલ સંભવિત ભાગીદારી અને કેએમઆઈસી પહેલ હેઠળ ભાવિ પ્રયત્નોને લગતાં નીચે મુજબનાં સૂચનો આપે છે:

1. બાળ કલ્યાણ અંતર્ગત અન્ય પેટા ક્ષેત્રોમાં શિક્ષણ અને આરોગ્યલક્ષી

પ્રયત્નોને ફરીથી શરુ કરવા માટે ક્ષેત્રમાં કાર્યકર્તાઓને પ્રોત્સાહિત કરવા: ‘દુર્વ્યવહાર અને શોષણ સામે બાળકોનું રક્ષણ’ તથા ‘અધિકાર આધારિત હિમાયત’ ધરાવતાં પેટાક્ષેત્રો પર રાજ્યમાં સંસ્થાઓ દ્વારા કરવામાં આવતી કામગીરીમાં ઘટાડો થાય, તેવી શક્યતા છે. આ પેટા ક્ષેત્ર ધરાવતાં કાર્યોને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવું જરુરી છે. આ કામગીરી નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે હાથ ધરી શકાય:

- કાર્યકર્તાઓના પરિદ્રશ્યમાં ખામીઓ પર ભાર મૂકવો,
 - વ્યૂહાત્મક સહયોગ માટે અન્ય પેટા ક્ષેત્રોમાં કામ કરી રહેલી સંસ્થાઓની ઓળખ કરવી, તેમની કામગીરીની પ્રામાણિકતા પર ધ્યાન આપવું.
2. સંસ્થાઓ સાથે ભાગીદારી અને વાતચીતના માધ્યમથી અધિકાર આધારિત દ્રષ્ટિકોણ અંગેની જાગૃતિ વધારવી: આ ક્ષેત્રે સંગઠનોમાં અધિકાર-આધારિત દ્રષ્ટિકોણની સુસંગતતા માટે જાગૃતિ અને પ્રશંસાનો અભાવ જોવા મળ્યો હતો, જેના પર ધ્યાન આપવું જરુરી છે.
 3. શૈક્ષણિક/ સંશોધન આધારિત સંસ્થાઓ સાથે સહયોગ માટેનો અવકાશ: સંસ્થાઓનું સેવાઓ તથા તાલીમ પૂરી પાડવા માટેનું કાર્ય સંશોધનની પ્રવૃત્તિમાં સંસ્થાઓની સહાયતા માટે સંશોધન અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ માટેના અવકાશને સૂચિત કરી શકે છે. મોટા ભાગની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ તે વાતની પુષ્ટિ કરી કે નાણાંકીય ભંડોળ માટેની સહાય માગવા ઉપરાંત, તેમણે મુખ્યત્વે દેખરેખ, મૂલ્યાંકન અને પ્રભાવની આકારણીને લગતી તાલીમની માગણી કરી હતી.
 4. વ્યાપક ડેટાબેઝ તૈયાર કરવો: આ અભ્યાસને પ્રથમ ચરણ ગણી શકાય, જોકે, કાર્યકર્તાઓની પસંદગી કરવા માટેની પદ્ધતિની મર્યાદાને પગલે એનજીઓ દર્પણ મંચમાં નોંધણીકૃત ન હોય તેવાં ઘણાં સંગઠનોને સમાવિષ્ટ કરી શકાયાં નથી. આ અભ્યાસમાં આલેખિત સંસ્થાઓ તથા કાર્યકર્તાઓના પ્રકારો ઉપરાંત, વિકાસલક્ષી પ્રવૃત્તિના પરિદ્રશ્યમાં કાનૂની કેન્દ્ર, સમુદાયના નેતા તથા ઘણાં નાના કદનાં સ્વૈચ્છિક જૂથોનો સમાવેશ થાય છે, જેઓ આ ક્ષેત્રમાં યોગદાન આપે છે, પરંતુ તેમને આ અભ્યાસમાં સમાવી શકાયાં નથી. ■

બાળકો માટેની સામાજિક સુરક્ષા વ્યૂહરચનાઓમાં ચૂંટાયેલા સ્થાનિક પ્રતિનિધિઓની ભૂમિકા

‘કાયદો પસાર થાય અને તેના વાસ્તવિક અમલીકરણ વચ્ચે એક સમગ્ર રીતે જુદું રાજકીય ક્ષેત્ર હોય છે,
જેનો તેની અનૌપચારિકતા અને વિશિષ્ટતા છતાં, નીતિના અમલીકરણ પર મોટો પ્રભાવ પડે છે’

- જેમ્સ સી. સ્કોટ (1969)

સામાજિક સુરક્ષાનો એજન્ડા જાહેર સેવાઓના મૂળમાં હોવો જોઈએ. જોકે, જાહેર સેવાઓ કે તેમની ડિલીવરી ગુણવત્તા તથા પ્રાપ્યતાની દ્રષ્ટિએ ઘણી જ નબળી હોય છે. ખાસ કરીને બાળકો માટેની સેવાઓ ક્ષેત્રે આ બાબત વધુ લાગુ પડે છે. સામાજિક સુરક્ષા વ્યૂહરચનાઓ મોટાભાગે દુર્વ્યવહાર, શોષણ અને હિંસાના જોખમનો સામનો કરતી વખતે બાળકોએ વેઠવી પડતી વંચિતતાઓને દૂર કરે છે. આથી, કોઈ વિશેષ જૂથ તરીકે બાળકો પર ધ્યાન આપવાના મહત્વને વ્યાપક સ્તરે સ્વીકૃતિ મળી છે. બાળ સંરક્ષણ નીતિઓ તથા કાર્યક્રમો બાળકોને સુરક્ષાત્મક વાતાવરણ પૂરું પાડે, તેમના વિકાસને વેગ આપે, આરોગ્ય, શિક્ષણ અને કલ્યાણમાં સુધારો કરવાની સાથે-સાથે માતા-પિતા, નાગરિકો અને સમાજના ઉત્પાદક સભ્ય બનવા માટે તેમની ક્ષમતાઓને વિકસાવે, તે જરૂરી છે (યુનિસેફ, 2008). લોકશાહી સામાજિક સુરક્ષાલક્ષી કાર્યક્રમોને તૈયાર કરવા માટે અને તેને પહોંચાડવા માટે ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓને મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકાઓ તથા જવાબદારીઓ સોંપે છે. આ સમજૂતીને ધ્યાનમાં રાખીને, આ અહેવાલમાં અમે બાળકો પર કેન્દ્રીત સામાજિક સુરક્ષાના કાર્યક્રમોના અમલીકરણમાં સ્થાનિક ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની પ્રેરણા તથા પ્રવૃત્તિઓને સમજવા માટે કરવામાં આવેલા સંશોધનનાં તારણો રજૂ કર્યા છે.

ભારત સહિતના ઘણા એશિયન દેશોએ રાષ્ટ્રીય કાયદાના માધ્યમથી વહીવટના વિકેન્દ્રીકરણને અનિવાર્ય ગણાવ્યું છે, જેમાં તેવી ગર્ભિત ધારણા છે કે તેનાથી છેલ્લાં 30 વર્ષોમાં વધુ સારી સેવા પૂરી પાડવાનાં તથા સામાજિક સુરક્ષાનાં પરિણામો સામે આવશે. 1992માં 74મા બંધારણીય સુધારા અધિનિયમ, (સીએએ)ના માધ્યમથી ભારતે શહેરી સ્થાનિક એકમો (યુએલબી)ને વિશિષ્ટ કાર્યો સોંપીને શહેરી સરકારના ત્રીજા સ્તર સ્વરૂપે માન્યતા પૂરી પાડી છે. તેની પ્રેરણા સેવાની જોગવાઈમાં નાગરિકોની પસંદ અને તેમના અવાજને ઉત્તેજન આપવા માટેની હોઈ શકે છે, પરંતુ વ્યવહારિક ધોરણે કાયદો મોટા ભાગે સેવા પૂરી પાડવાની શૃંખલામાં ગરીબો માટે સહભાગીતાયુક્ત મંચ પૂરો પાડવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો છે.

આ અભ્યાસમાં અમદાવાદ શહેરમાં શહેરી ગરીબો સાથે મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલર્સની ઔપચારિક તેમજ અનૌપચારિક વાતચીત પર ધ્યાન

કેન્દ્રીત કરીને બાળ સામાજિક સુરક્ષાના ક્ષેત્રમાં સ્થાનિક ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની કામગીરી તપાસવામાં આવી છે. સાત મિલિયન (સિત્તેર લાખ) કરતાં વધુ વસ્તી ધરાવતું અમદાવાદ ગુજરાતનું સૌથી મોટું અને દેશનું પાંચમું સૌથી મોટું શહેર છે. અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન (એએમસી) પ્રાથમિક શિક્ષણ, આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, પરિવહન, મૂળભૂત માળખાકીય સુવિધાના વિકાસ, જળ પુરવઠા વગેરે જેવી સેવાઓની જવાબદારી ધરાવે છે. અમદાવાદ શહેરના 48 વોર્ડ્સમાંથી 192 વોર્ડ કાઉન્સિલરની ચૂંટણી કરવી માટે દર પાંચ વર્ષે સામાન્ય ચૂંટણીઓ યોજાય છે. આ કાઉન્સિલર્સ કોર્પોરેશનની ચૂંટાયેલી પાંખ હોય છે. અસરકારક રીતે સેવા પૂરી પાડવા માટે તથા ઉત્તરદાયિત્વ માટે 15 વિશેષ સમિતિઓની રચના કરવામાં આવે છે, જેમાં કાઉન્સિલર્સ સભ્યો હોય છે. તેની ઉપર એક અલગ ઉચ્ચાધિકાર પ્રાપ્ત સ્થાયી સમિતિ હોય છે, જેમાં પણ ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓનો સમાવેશ થાય છે. એએમસી દ્વારા સંચાલિત 371 પ્રાથમિક અને ઉચ્ચ પ્રાથમિક વિદ્યાલયોમાં આશરે 1,31,000 બાળકો અભ્યાસ કરે છે અને તેમાંથી મોટાભાગના ગરીબ પરિવારોનાં બાળકો હોય છે, જેનું મુખ્ય એકમ મ્યુનિસિપલ સ્કૂલ બોર્ડ કમિટી હોય છે.

નીતિ દસ્તાવેજોના અભ્યાસ ઉપરાંત અમે એએમસીના 18 વોર્ડ કાઉન્સિલર્સ સાથે ગહન, અર્ધ-સંરચિત ઈન્ટરવ્યૂનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. નમૂના (સેમ્પલ)માં કાઉન્સિલરની પસંદગી મહત્તમ વિવિધતાના માપદંડો પર આધારિત છે, જેમાં કાઉન્સિલરની જાતિ (સ્ત્રી કે પુરુષ), જ્ઞાતિ અને રાજકીય જોડાણના આધારે ભિન્નતા પ્રવર્તે છે. અમે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પર આધારિત પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો, જેમાં દરેક ઈન્ટરવ્યૂને અનુલેખમાં પરિવર્તિત કરવામાં આવ્યો હતો અને દરેક અનુલેખમાંથી અનુભવોની પેટર્નની ઓળખ કરવામાં આવી હતી તથા તેને સૂચિબદ્ધ કરવામાં આવી હતી. આ પેટર્નનો ઉપયોગ સમાવેશક શ્રેણીઓ માટે કરવામાં આવ્યો હતો. વિષયલક્ષી વિશ્લેષણનો ઉપયોગ કરીને તમામ ડેટાની ઓળખ કરવામાં આવી હતી, જે અગાઉથી વર્ગીકૃત શ્રેણીઓ સાથે સંબંધિત હતો.

આ અભ્યાસ કાઉન્સિલર્સની પૂર્વભૂમિકા તથા સંસાધનોની આકારણી કરવા માટે ફક્ત ઈન્ટરવ્યૂ દરમિયાન તેમના દ્વારા પૂરી પાડવામાં

આવેલી માહિતી પર આધારિત હતો. 18 ઉત્તરદાતાઓમાંથી ફક્ત 3 ઉત્તરદાતાઓ અનુસ્નાતકો છે અને 11 સ્નાતકો છે. બાકીના ઉત્તરદાતાઓએ ફક્ત શાળાનું શિક્ષણ પૂરું કર્યું છે. જે કાઉન્સિલર્સની મુલાકાત લેવામાં આવી હતી, તેમણે સૌએ જણાવ્યું કે એએમસીમાંથી મળતું વળતર તેમની અપેક્ષા કરતાં ઓછું હોય છે. ઘણા પુરુષ કાઉન્સિલર્સ સમાંતર વ્યવસાય કરતા હોય છે, જ્યારે મહિલા કાઉન્સિલર્સને વધારાનો વ્યવસાય કરવાનું મુશ્કેલ જણાય છે.

મોટા ભાગના કાઉન્સિલર્સ વોર્ડના મતદારો તથા તેમની સમસ્યાઓ અંગે જાગૃત છે. કાઉન્સિલર્સની જાતિ/ધાર્મિક ઓળખ તેમના રોજિંદા કાર્ય તથા પ્રાથમિકતાઓમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. આગળ વધવાની પોતાની મહત્વાકાંક્ષાઓને પગલે તથા પક્ષ પ્રત્યેની પોતાની નિષ્ઠા સાબિત કરવા માટે કાઉન્સિલર્સ ઘણી વખત સ્થાનિક પ્રાથમિકતાઓને સ્થાને રાષ્ટ્રીય કે રાજ્ય એજન્ડાને અનુસરે છે. કાઉન્સિલર્સ એવી ધારણા વ્યક્ત કરી કે રાજકીય પક્ષોને કાઉન્સિલર્સનું મહત્વ સમજાયું છે અને તેમની વિચારધારા તથા એજન્ડાને લાગુ કરનાર (વાહક) તરીકે તેમનો ઉપયોગ કરવા માટે પણ ઉત્સુક હતા. પરિણામે, કાઉન્સિલર્સ તેમના પક્ષના હાઈકમાન્ડ પ્રત્યે 'ઉપરની તરફ' ઉત્તરદાયિત્વ અને જે નાગરિકોએ તેમને ચૂંટ્યા હોય અને જેમનું તે પ્રતિનિધિત્વ કરતા હોય, તેમના પ્રત્યે નીચેની તરફ ઉત્તરદાયિત્વની વચ્ચે સંતુલન સાધતા રહે છે.

બહારથી એક અત્યાધિક સંગઠિત સંરચના જણાતું મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન ચૂંટાયેલી પાંખ (વિંગ)ની અંદર તથા ચૂંટાયેલી અને વહીવટી પાંખ વચ્ચે અનૌપચારિકતાનાં ઘણાં સ્તરો સાથે અવ્યવસ્થિત જિગ્સો પડલની માફક દેખાય છે. કાઉન્સિલર્સ નાણાકીય સંસાધનોને પ્રાપ્ત કરવા માટે તથા નાગરિકોની ફરિયાદોનું નિવારણ કરવા માટેના જુદા-જુદા ઉપાયોનો ઉપયોગ કરે છે. પોતાના સામાજિક સંબંધો, રાજકીય પક્ષમાં દરજ્જો, કોર્પોરેશનમાં મહત્વ (સિનિયોરિટી) તથા વિશેષ સમિતિઓમાં સભ્યતાના આધારે મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના કાઉન્સિલર્સ તેમના વોર્ડ માટે તેમના નિશ્ચિત ફાળવાયેલા પ્રતિ વર્ષ 2.1 મિલિયન રૂપિયાના બજેટથી વધુ સંસાધનો પ્રાપ્ત કરી લેતા હોવાનું જણાયું હતું.

કેટલાક કાઉન્સિલર્સ ફરિયાદ નિવારણની પ્રક્રિયાને ઝડપી બનાવવા માટે તેમના રાજકીય અને સામાજિક નેટવર્કનો વ્યાપકપણે ઉપયોગ કરવા અંગે જણાવ્યું હતું, પરંતુ મોટાભાગના કાઉન્સિલર્સ ફરિયાદનું નિવારણ લાવવા માટે વહીવટી અધિકારીઓ પર આધાર રાખે છે. કેટલાક કાઉન્સિલર્સ તેમના વોર્ડમાંથી મળેલી ફરિયાદો અંગે માહિતી મેળવવા માટે ઈલેક્ટ્રોનિક ફરિયાદ નોંધણી વ્યવસ્થાનો ઉપયોગ પણ કરે છે. ત્યાર પછી કાઉન્સિલર્સ ઉત્તરદાયિત્વ દર્શાવવા માટે

તંત્ર તરીકે આ ફરિયાદોના નિવારણ પર નજર રાખે છે.

સંસ્થાકીય પ્રક્રિયાઓ અને નીતિઓ પરની તાલીમના અભાવનો ઉલ્લેખ કરીને પ્રથમ વખતના કાઉન્સિલર્સ કોર્પોરેશનના ઔપચારિક માળખાને સમજવા માટે સંઘર્ષ અને અનૌપચારિક રાજકીય અને કાર્યકારી સંબંધ વિશે જણાવ્યું, જે કોર્પોરેશનને નિયંત્રિત કરે છે. મોટા ભાગના નવા કાઉન્સિલર્સ પ્રક્રિયાઓને સમજવા માટે તેમના વરિષ્ઠ સભ્યો અથવા તો સ્થાનિક રાજકીય ઉપરીઓ (સિનિયર્સ) પર નિર્ભર હોય છે, જ્યારે કેટલાક લોકો - પહેલો કાર્યકાળ ફક્ત માળખાની સમજૂતી મેળવવા માટે હોય છે તે તથ્યથી સંતોષ માની લે છે. સાથે જ, પ્રથમ વખતના કાઉન્સિલર્સમાંસ્થાનિક નાગરિકોની સમસ્યાઓ ઊઠાવવાની મધ્યસ્થીનો અભાવ જોવા મળે છે.

શાળાકીય શિક્ષણનો કેસ

કોઈ પણ દેશમાં મૂળભૂત શિક્ષણ સુધીની પહોંચને સામાજિક સુરક્ષા ક્ષેત્રનું મૂળ તત્ત્વ માનવામાં આવે છે. અમદાવાદમાં, એએમસીને પ્રાથમિક શિક્ષણના અમલીકરણની કામગીરી સોંપવામાં આવી છે. આ ઉદ્દેશ માટે એએમસીએ એક અલગ સમિતિ, પ્રાથમિક શાળાઓના વહીવટ માટેનું સ્કૂલ બોર્ડ સ્થાપ્યું છે. પ્રાથમિક વિદ્યાલય ચલાવવા માટે સમિતિનું 6.71 અબજ રૂપિયાનું અલગથી વાર્ષિક બજેટ છે. સમિતિના સભ્યોનું મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના કાઉન્સિલર્સ દ્વારા નામાંકન કરવામાં આવે છે. શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિઓ (એસએમસી) થકી કાઉન્સિલર્સ શાળાની કામગીરીમાં પ્રત્યક્ષરૂપે સામેલ થાય છે. કાઉન્સિલર્સમાં તેમની જવાબદારીઓ તથા ભૂમિકાઓની ક્ષમતાની જાગૃતિમાં ભિન્નતા જોવા મળી હતી. જોકે, શાળાકીય શિક્ષણમાં પોતાની ભૂમિકા વિશે સુમાહિતગાર હોવા છતાં, લગભગ તમામ કાઉન્સિલર્સ તેમની પ્રાથમિક ભૂમિકા પાણી, સ્વચ્છતા અને માર્ગો સુધી સીમિત રાખે છે. સરકારી શાળાઓ અને આંગણવાડીના મુદ્દાઓ અંગે જાગૃતિ કાઉન્સિલર્સ સરકારી શાળાઓ અને આંગણવાડી માટે છૂટીછવાઈ, તૂટક-તૂટક મધ્યસ્થી કરે છે. તેમાંથી કેટલાક કાઉન્સિલર્સ આરટીઈ અધિનિયમ હેઠળ ખાનગી શાળાઓમાં પ્રવેશ માટે જાગૃતિ અભિયાનમાં ભાગ લે છે અથવા તો તેનું આયોજન કરે છે.

તમામ કાઉન્સિલર્સ જણાવ્યું કે બાળકોના વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો અને નીતિઓના અમલીકરણ અંગે જાગૃતિ ફેલાવવી અને લોકો પાસે જરૂરી દસ્તાવેજો હોય તે સુનિશ્ચિત કરવું તે તેમનું પ્રાથમિક કાર્ય છે. નીતિઓ અને કાર્યક્રમો અંગે માહિતીના અભાવથી મધ્યસ્થીની ભૂમિકા વધુ સીમિત થઈ જાય છે. ઘણા કાઉન્સિલર્સ જણાવે છે કે નાગરિકો એ સૂચના માટેના તેમના પ્રાથમિક સ્ત્રોત છે, જેઓ મદદ માટે તથા ઘણી વાર જરૂરી દસ્તાવેજો મેળવવા માટે તેમનો સંપર્ક સાધે છે. નીતિઓ અપવાદરૂપ છે, જે કાઉન્સિલર્સ જે રાજકીય પક્ષ

સાથે સંકળાયેલા હોય, તે પક્ષના મુખ્ય એજન્ડાનો ભાગ હોય છે. આવા કિસ્સાઓમાં, કાઉન્સિલર્સ પક્ષની બેઠકો દ્વારા માહિતી મેળવે છે. ઔપચારિક સંસ્થાકીય વ્યવસ્થાના અભાવને ધ્યાનમાં રાખતાં વિપક્ષના કાઉન્સિલર્સ રાજ્ય દ્વારા પુરસ્કૃત યોજનાઓ વિશેની માહિતી પ્રાપ્ત કરવામાં મુશ્કેલી અનુભવે છે. જોકે, રાજકીય જોડાણ છતાં, સામાજિક કાર્યક્રમો અને નીતિઓના અમલીકરણમાં કાઉન્સિલર્સની સંસ્થાકીય ભૂમિકા મોટાભાગે ફરિયાદોને આગળ ધપાવવા અને દસ્તાવેજો તૈયાર કરવામાં મદદ પૂરી પાડવા માટેના માધ્યમ પૂરતી જ સીમિત રહે છે. અપવાદરૂપ કિસ્સાઓ કાઉન્સિલર્સની ઈચ્છા અને પ્રેરણાથી ઊભરી આવે છે અને આવું મોટા ભાગે મહિલા કાઉન્સિલર્સના કિસ્સામાં બને છે.

રાષ્ટ્રીય કાયદા અનુસાર, મહિલાઓ માટે 50 ટકા બેઠકો અનામત છે. અમારા સેમ્પલમાં, પુરુષ કાઉન્સિલર્સની તુલનામાં મહિલા કાઉન્સિલર્સ મહિલાઓ તથા બાળકોને લગતા પ્રશ્નો સાથે વધુ સંકળાયેલાં હોય તેમ જણાય છે અને તેઓ મુખ્યત્વે ભૌતિક માળખાને લગતા પ્રશ્નો પર જ કામ કરવા ઈચ્છે છે. જોકે, મોટા ભાગનાં મહિલા કાઉન્સિલર્સ સાથે અધિકારીઓ, પક્ષના સહકર્મીઓ તેમજ જે નાગરિકોનું તેઓ પ્રતિનિધિત્વ કરતાં હોય, તે નાગરિકો દ્વારા ભેદભાવ રાખવામાં આવતો હોવાનું જાણવા મળ્યું હતું, જેના કારણે કાર્યક્ષમ રીતે કામ કરવાની તેમની ક્ષમતા મર્યાદિત થઈ જાય છે.

કેટલીક ચાવીરૂપ ભલામણો નીચે પ્રમાણે છે:

- 1) ક્ષમતા વર્ધનની જરૂરિયાત: અસરકારક વિકેન્દ્રીકૃત નીતિ અમલીકરણ માટે મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલર્સની તાલીમ માટે યોગ્ય તાલીમ કાર્યક્રમોની સાથે વ્યવસ્થિત જ્ઞાન સુધારણા ક્ષેત્રે વધુ રોકાણ કરવું જરૂરી છે. મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલર્સ તેમના મતદારોની જરૂરિયાતો તથા માગણીઓનો યોગ્ય રીતે પ્રતિભાવ આપી શકે તે માટે કૌશલ્ય વર્ધનના સાતત્યપૂર્ણ કાર્યક્રમો હાથ ધરાવે તે જરૂરી છે.
- 2) અર્થપૂર્ણ વિકેન્દ્રીકરણ માટે સંસ્થાકીય મજબૂતીકરણ: ભારતીય યુએલબીમાં બે માળખાં પ્રચલિત હોય તેમ જણાય છે, જે હજી પણ એકમેક સાથે સંવાદિતા ધરાવતાં નથી. સ્થાયી તથા વિશેષ સમિતિઓ તથા અન્ય અર્ધ સરકારી એજન્સીઓ સાથેનું અગાઉનું યુએલબી માળખું અને 74મા સીએએ અનુસાર વોર્ડ સમિતિઓ અને જિલ્લા આયોજન સમિતિઓને સમાવતું નવું વિકેન્દ્રીકૃત માળખું એકમેક સાથે સંવાદિતા ન ધરાવતાં હોય તેમ જણાય

છે. કાર્યાત્મક જવાબદારી મોટાભાગે કાનૂની અને વિશેષ સમિતિઓ પાસે રહેલી છે અને તેમના સભ્યો વિશેષાધિકાર ધરાવતા સંસ્થાકીય હોદ્દાઓ પર વર્ચસ્વ ધરાવે છે. બીજી તરફ, 74મા સીએએ હેઠળ રચવામાં આવેલી સંસ્થાઓ, વોર્ડ સમિતિઓ, ક્ષેત્ર સભાઓ અને જિલ્લા આયોજન પંચો કોઈ કાર્યાત્મક અને રાજકોષીય સત્તા વિના અનૌપચારિક સ્વરૂપમાં રહે છે. આ કાનૂની અને વિશેષ સમિતિઓ નીતિ ઘડવામાં ચાવીરૂપ ભૂમિકા ધરાવતી હોવાથી રાજકીય પક્ષો ઘણી વખત સમિતિના સભ્યપદનો ઉપયોગ ઈનામ માટેની વ્યવસ્થા તરીકે કરે છે. જો વિકેન્દ્રીકરણ એજન્ડાનું અર્થપૂર્ણ રીતે અનુસરણ કરવાનું હોય, તો વોર્ડ સમિતિઓની ભૂમિકા, અધિકાર તથા ક્ષેત્ર સભાને ઔપચારિક તથા ઉન્નત કરવાની જરૂર છે. આમ થશે, તો જ નાગરિકોની સહભાગીતા અને સમુદાયની સામેલગીરી વાસ્તવિકતા બનશે અને ક્ષેત્ર સભાઓ જેવાં સંભવિત સહભાગીતા સ્થળો જાહેર ઉત્તરદાયિત્વને વેગ આપવા માટેની વ્યવસ્થા તરીકે કાર્ય કરે છે.

- 3) મહિલા કાઉન્સિલર્સ પ્રત્યેની ઉદાસીનતા દૂર કરવી: મહિલા કાઉન્સિલર્સ સામાજિક પરિવર્તનનાં વાહક બની શકે છે. જોકે, નીતિ ઘડવા ક્ષેત્રે અને મધ્યસ્થીમાં મહિલા કાઉન્સિલર્સ માટેનું સ્થાન નક્કી કરવું જરૂરી છે. અમારાં તારણો સૂચવે છે કે, મહિલા કાઉન્સિલર્સ મહિલાઓ અને બાળકો સાથે સંબંધિત સામાજિક પ્રશ્નોની વધુ નજીક છે અને તેઓ સંભવિતપણે સામાજિક સુરક્ષા માટેની વ્યૂહરચનાઓનાં સમર્થક બની શકે છે. અનામત અગાઉ સત્તાથી બહાર રાખવામાં આવેલાં જૂથો માટે તાલીમ કાર્યક્રમો હાથ ધરવા જરૂરી છે (હાસિમ, 2014). વળી, લેખિત સામગ્રીમાં મહિલાઓના ક્ષમતા વર્ધન માટે વિશેષ તાલીમ કાર્યક્રમોની જરૂરિયાત પણ વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. એક તરફ મહિલાઓને લગતા પ્રશ્નોને રજૂ કરવા માટે મહિલા કાઉન્સિલર્સનું ક્ષમતા વર્ધન કરવા માટે આ કાર્યક્રમો જરૂરી છે, તો બીજી તરફ, તે જાતિગત (લિંગ આધારિત) કોટિકમને તથા મહિલાઓની આધીનતાને પડકારવામાં મદદરૂપ થશે. (જેકીમોવ, 2017). અમારાં તારણો પુરુષ કાઉન્સિલર્સ માટેના વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો માટે આ જરૂરિયાતનું સમર્થન કરે છે. તેમના દ્રષ્ટિકોણમાં પરિવર્તન લાવવા માટે તેમને સંવેદનશીલ બનાવવા જરૂરી છે, કારણ કે અનામત બાદ હવે વધુ સંખ્યામાં મહિલાઓ વ્યવસ્થા ક્ષેત્રે કાર્યરત છે. ■

ગુજરાતમાં વિદ્યા લક્ષ્મી યોજનાનો અમલ: અમદાવાદ ક્ષેત્ર આધારિત ગહન માહિતી

કન્ડિશનલ કેશ ટ્રાન્સફર (સીસીટી) ઘણા વિકાસશીલ દેશોમાં બાળકો, તેમાંયે ખાસ કરીને કન્યાઓ માટે આરોગ્ય અને શિક્ષણનાં પરિણામો સુધારવા માટેના ચાવીરૂપ સાધન તરીકે ઊભરી આવી છે અને ભારત પણ તેમાંથી બાકાત નથી. જોકે, આ યોજનાઓને મિશ્રિત સફળતા સાંપડી છે તથા તે લાગુ કરવામાં આવતી પરિસ્થિતિઓ અને વિશિષ્ટ કાર્યાત્મક વિગતો પર ગંભીરપણે નિર્ભર હોય છે. ખાસ કરીને વિકાસશીલ દેશોના સંદર્ભમાં તેમના અમલીકરણ સામેના ઘણા પડકારો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

ગુજરાત સરકારે શાળાકીય પરિણામોમાં સુધારાની અપેક્ષાએ છેલ્લા બે દાયકાઓમાં સીસીટીનો ઉપયોગ કરીને ઘણી યોજનાઓ શરુ કરી છે. પ્રગતિ સાધવા છતાં, તાજેતરનાં સર્વેક્ષણોના આધારે માલૂમ પડે છે કે ગુજરાતમાં ઉચ્ચ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક તબક્કામાં અધવચ્ચેથી શાળા છોડવાનું (ડ્રોપઆઉટ) પ્રમાણ રાષ્ટ્રીય સરેરાશ કરતાં વધુ છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં પ્રવેશ મેળવનારી કન્યાઓના શાળા છોડવાના (ડ્રોપઆઉટના) ઊંચા પ્રમાણની સમસ્યાને દૂર કરવા માટે ગુજરાતના શિક્ષણ વિભાગ દ્વારા 2002માં આવી જ એક યોજના - વિદ્યા લક્ષ્મી યોજના (વીએલવાય) શરુ કરવામાં આવી હતી. હાલમાં, શહેરી વિસ્તારોમાં ગરીબીની રેખા હેઠળના (બીપીએલ) પરિવારોની કન્યાઓ તથા 35 ટકા કરતાં ઓછી મહિલા સાક્ષરતા ધરાવતાં ગામોની છોકરીઓ સરકારી શાળામાં પ્રવેશ મેળવતી વખતે 2000 રુપિયાના બોન્ડ્ઝ મેળવવાને પાત્ર છે. છોકરી આઠમું ધોરણ પાસ કરે, તેટલાં વર્ષ સુધી આ બોન્ડ પાકતા રહે છે અને બોન્ડની રકમ વ્યાજ સાથે છોકરીના પરિવારને એ શરતે આપવામાં આવે છે કે છોકરી આઠમું ધોરણ પાસ કરશે.

નીતિની શરુઆત થયા બાદ ડ્રોપઆઉટની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થયો છે, પરંતુ તે માટે વીએલવાયને કેટલું શ્રેય આપી શકાય તે સ્પષ્ટ નથી, કારણ કે તે જ સમયગાળા દરમિયાન છોકરાઓમાં શાળા છોડવાનું (ડ્રોપઆઉટનું) પ્રમાણ વધી ગયું હતું. વીએલવાયની શરુઆત બાદ, તેની યોગ્યતાના માપદંડ, અમલીકરણના માળખા અને અંદાજપત્રીય ફાળવણીના સંદર્ભમાં તેમાં ઘણા સુધારા કરવામાં આવ્યા છે તથા તેની પુનરાવૃત્તિઓ કરવામાં આવી છે. 2013માં કમ્પ્રોલર એન્ડ ઓડિટર જનરલ (સીએજી - કેગ) ઓફિસ દ્વારા વહીવટી તથા નાણાકીય પ્રશ્નો અંગે હિસાબ તપાસણી (ઓડિટ) ઉપરાંત, લક્ષિત જૂથોમાં કાર્યાત્મક વિગતો, વહીવટી માળખું, પહોંચ તથા જાગૃતિ અંગે ખાસ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી. કેગના અહેવાલ અને ભારતીય સંદર્ભમાં સીસીટીના અમલીકરણનો અભ્યાસ કરનારી અગાઉની લેખન સામગ્રીમાં, ખાસ કરીને સફળ અમલીકરણ સુનિશ્ચિત

કરવા માટેના જરુરી માળખાંઓ અને પ્રક્રિયાઓમાં રહેલી ખામીઓને પ્રકાશમાં લાવનારા ઘણા પ્રશ્નો અને વિષયો ઊભરી આવ્યા છે. આ યોજના ઈચ્છિત પરિણામો પ્રાપ્ત કરે તથા તેના ઉદ્દેશો પાર પડે, તે માટે યોજનાને મૂળ સ્વરુપે લાગુ કરવા ઘણી પ્રક્રિયાઓ અને ગતિવિધિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે, તે જરુરી છે.

આ અભ્યાસમાં અમદાવાદ શહેરમાં કાર્યક્રમની પ્રક્રિયાઓ અને ક્ષેત્રીય અનુભવની ચકાસણી કરવામાં આવી છે. ક્ષેત્રીય અભ્યાસ અમદાવાદ શહેર પૂરતો જ સીમિત છે, છતાં અમે યોજનાની સર્વાંગી કાર્યક્રમ રુપરેખાનું પણ વિશ્લેષણ કર્યું છે. ગૌણ સ્ત્રોતો - સરકારી દસ્તાવેજો, વેબસાઈટ્સ પર ઉપલબ્ધ માહિતી, સમાચાર સ્ત્રોત તથા યોજનાને લગતા શૈક્ષણિક કાર્યનો ઉપયોગ કરીને અમે વર્તમાન નિયમો તથા યોગ્યતાના માપદંડોના ઉચિતપણાનો અભ્યાસ કરીએ છીએ. આ ઉપરાંત, અમે જાહેર ધોરણે ઉપલબ્ધ અંદાજપત્રીય દસ્તાવેજોના વિશ્લેષણ થકી ઊભરી આવતા પ્રશ્નોને પણ ઉજાગર કરીએ છીએ.

ક્ષેત્રીય અભ્યાસ માટે અમે યોજનાના અમલીકરણને પ્રભાવિત કરનારા વિવિધ હિતધારકોની મુલાકાત લીધી હતી. તેમાં અમદાવાદના જુદા-જુદા વિસ્તારોની શાળાઓના પ્રિન્સિપાલ, દેખરેખકર્તાઓ ઉપરાંત સંભવિત લાભાર્થીઓનો સમાવેશ થાય છે. વિવિધ હિતધારકો સાથે વાતચીત દ્વારા અમે નીચે જણાવેલા મુદ્દાઓ વિશે સમજૂતી મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો:

- અ) અમલીકરણની પ્રક્રિયા
- બી) અમલીકરણ કરનારા હિતધારકો સામેના કાર્યાત્મક પડકારો
- સી) લાભાર્થીઓ/ પાત્રતા ધરાવનારા પરિવારો સુધીની પહોંચ આડેના અવરોધો

ક્ષેત્ર પરની અમારી વાતચીત સૂચવે છે કે અભ્યાસ ક્ષેત્રે સંભવિત લાભાર્થીઓમાં જાગૃતિનો વ્યાપક અભાવ જોવા મળે છે. વરિષ્ઠ શાળા વહીવટકર્તાઓ તથા પ્રિન્સિપાલ સાથેની મુલાકાતને પગલે લાભાર્થી પરિવારોની ઓળખ કરવી, સમયસર બોન્ડ જારી કરવા, બોન્ડ પાકે ત્યાં સુધી બોન્ડધારકોને ટ્રેક કરવા તથા પરિવારોને બોન્ડની નક્કી કરેલી રકમ ચૂકવવી વગેરેને લગતા પડકારો સામે આવ્યા. અમારાં તારણો એ પણ સૂચવે છે કે 2014ના કેગ અહેવાલ દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલા ઘણા પડકારો હજી પણ મોજૂદ છે, જેમાં ચૂકવવામાં ન આવેલી રકમ અને જુદા-જુદા જિલ્લાઓ કે શાળાઓમાં સ્થળાંતર કરનારા પરિવારોને ટ્રેક કરવાની અક્ષમતા જેવા પ્રશ્નોનો સમાવેશ થાય છે. અમદાવાદ શહેરમાં જારી કરવામાં આવેલા બોન્ડ્ઝની

સંખ્યા અંગેના ઉપલબ્ધ આંકડાઓ એમ પણ સૂચવે છે કે, લક્ષિત કરવાની કામગીરી વિસંગત રહી છે અને અમારા શ્રેષ્ઠ પ્રયત્નો છતાં જારી કરવામાં આવેલા બોન્ડ્ઝની સંખ્યામાં મોટાપાયે જોવા મળેલી વધ-ઘટ અંગે અસ્પષ્ટતા જોવા મળે છે.

અમારા સંશોધન વિશ્લેષણના આધારે અમે આદેશના અમલીકરણમાં સુધારા માટેના ઉપાયો સૂચવીએ છીએ. આ સૂચનો એ જરૂરિયાત દ્વારા પ્રેરિત છે કે સૌથી વંચિત પરિવારોને સામેલ કરવામાં આવે, જાહેર ભંડોળના વપરાશની પારદર્શીતામાં વધારો થાય અને લક્ષિત છોકરીઓને ઉચ્ચ શાળાકીય શિક્ષણ પૂરું પાડવાના સંદર્ભમાં વધુ સારાં પરિણામો પ્રાપ્ત થાય. કેટલાંક મહત્વનાં સૂચનો નીચે પ્રમાણે છે:

- એ) યોગ્યતા ન ધરાવનારાં ગામોમાં બીપીએલ પરિવારોને સામેલ કરીને યોગ્યતાના માપદંડનું વિસ્તરણ કરવું તથા ગ્રામીણ વિસ્તારો માટે સાક્ષરતાના કટ-ઓફ દરમાં વધારો કરવો.
- બી) શાળાઓએ સુનિશ્ચિત કરવું કે પરિવારોના આલેખન માટે વાર્ષિક પ્રવેશ અભિયાનની શરૂઆત અથવા તો માળખું તૈયાર કરતાં પહેલાં શહેરી વિસ્તારોમાં સંભવિત લાભાર્થીઓ (એટલે કે, બીપીએલ કાર્ડ ધારકો)ની યાદી ઉપલબ્ધ હોય તથા બોન્ડ નામાંકન પહેલાં જાગૃતિ ફેલાવવામાં આવે.
- સી) પરિવારોને બોન્ડ જારી કરવા માટેની સમય મર્યાદા વધારવી (હાલમાં ફક્ત ધોરણ-1માં પ્રવેશ સમયે જ જારી કરવામાં આવે છે)

- ડી) લાભાર્થી બાળકોની પ્રગતિને લાંબા સમયગાળા સુધી ટ્રેક કરવી, જેથી જો તેઓ સ્થળાંતર કરે, તો પરિવારોને બોન્ડની રકમ મળે અને જો પરિવાર સરકારી શાળા છોડી દે, તો બોન્ડને સમયસર રદ કરી શકાય.
- ઈ) શાળાએ જવાનું પ્રમાણ વધારવા માટે વર્તમાન બોન્ડધારકો પર, મહત્વના તબક્કાઓમાં અથવા તો શાળા છોડવાનું પ્રમાણ વધે, ત્યારે પરોક્ષ દબાણ ઊભું કરવું.
- એફ) સંભવિત લાભાર્થીઓ અને સક્રિય નાગરિકો માટે યોજના વિશે મહત્વપૂર્ણ માહિતી ઓનલાઈન ઉપલબ્ધ કરાવવી.

ઘણા સમાચાર અહેવાલોએ સૂચવ્યું છે કે સરકારી અધિકારીઓ આ યોજના કન્યાઓની વંચિતતાને દૂર કરવા માટે તથા કન્યાઓના ડ્રોપઆઉટ (શાળા છોડવાના) પ્રમાણને ઘટાડવા માટે સહાયક પરિબળ હોવાનો દાવો કરે છે. ડેટાના અભાવને પગલે ડ્રોપઆઉટમાં થયેલા ઘટાડાનું શ્રેય આ યોજનાને આપવું મુશ્કેલ છે. આ યોજનાની સાતત્યપૂર્ણતા અથવા તો તેમાં કરવામાં આવતા સુધારા (ફેરફાર) સરકાર દ્વારા શરૂ કરવામાં આવેલા વ્યવસ્થિત મૂલ્યાંકન દ્વારા સૂચિત કરવા જોઈએ.

અભ્યાસમાં લેવાયેલા સેમ્પલ માટેના ડ્રોપઆઉટ્સને ઘટાડવામાં યોજનાના યોગદાન અંગે વહીવટકર્તાઓ અને લાભાર્થીઓનાં અર્થઘટનો અનુસાર, આ યોજના ડ્રોપઆઉટ (શાળા છોડવાના) દરને ઘટાડવા માટેના તેના ઉદ્દેશને પ્રાપ્ત કરી શકી નથી. આ પાછળ યોજનાની

લાંબી સમય અવધિ, જ્યારે છોકરીઓ શાળા છોડી દે તેની સૌથી વધુ શક્યતાઓ રહેતી હોય છે તે સમયે રકમની અપ્રાપ્યતા (જેમ કે, રોજ-રોટી રળનારનું મૃત્યુ, સ્થળાંતર, ભાઈનો જન્મ) અને સફળતાપૂર્વક (નિશ્ચિત) શિક્ષણ પૂરું કર્યા બાદ પણ ભંડોળ મેળવવાની અનિશ્ચિતતા જેવાં ઘણાં કારણો જોવા મળ્યાં હતાં. અગાઉ જણાવ્યું તેમ, આ દ્રષ્ટિકોણ અંગે વધુ તપાસ કરવાની જરૂર છે.

અભ્યાસના ભાગરુપે, અમે યોજનાની રુપરેખા અને અમલીકરણના સંદર્ભમાં પ્રશંસનીય પ્રથાઓની ઓળખ કરીએ છીએ તથા તેને રજૂ કરીએ છીએ. તેમાં સાક્ષરતાનું નીચું પ્રમાણ ધરાવતા વિસ્તારોને સાર્વત્રિક ધોરણે આવરી લેવાની જોગવાઈ અને એક કરતાં વધુ અડચણો અને મર્યાદાઓને છતાં પ્રિન્સિપાલ અને શિક્ષકો દ્વારા

જાગૃતિ સુનિશ્ચિત કરવા માટે કરવામાં આવેલા પ્રયત્નોનો સમાવેશ થાય છે.

લાભાર્થીઓને લક્ષિત કરવા અને વહીવટી અડચણોને લગતા મોટા પ્રશ્નોને ધ્યાનમાં રાખવા જરૂરી છે, પરંતુ એ બાબત પર ધ્યાન દોરવું મહત્વનું છે કે આ અભ્યાસ ફક્ત યોજનાની શહેરી પાંખ અને ફક્ત અમદાવાદમાં અમલીકરણની સમજૂતી મેળવવા પૂરતો મર્યાદિત રહ્યો છે. આથી, યોગ્યતા ધરાવનારા ગ્રામીણ પ્રદેશો, અન્ય જિલ્લાઓમાં તથા 2007માં રજૂ કરવામાં આવેલી યોજનાની ઉમેરારુપ શાખામાં યોજનાના અમલીકરણ અંગે હજી વધુ તપાસ કરવાની જરૂર છે, જેનું લક્ષ્ય માધ્યમિક શાળામાં શાળા છોડી દેવાનું પ્રમાણ (ડ્રોપઆઉટ) છે. ■

ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ: ખાનગી વિ. સરકારી શાળાઓ માટેની માતા-પિતાની પ્રાથમિકતાઓ

છેલ્લા દાયકામાં ભારતમાં ખાનગી શિક્ષણની જોગવાઈમાં ઝડપી વધારો નોંધાયો છે અને કદાચ તેની સૌથી મોટી કિંમત સરકારી શાળાઓએ ચૂકવવી પડી છે (અને તે શાળાઓને બંધ કરી દેવી પડી છે) (કિંગડન, 2017, શ્રીવાસ્તવ, 2006, તિલક અને સુદર્શન, 2001). આ નામાંકન (પ્રવેશ) અને ખાનગી શાળાઓની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ (ખાસ કરીને એલએફપી (લો-ફી પ્રાઈવેટ સ્કૂલ્સ, એટલે કે ઓછી ફી ધરાવતી ખાનગી શાળાઓ)ને કારણે સરકારી શાળાઓના નામાંકનમાં ઘટાડો થયો છે (કિંગડન, 2017). અન્ય ચીજવસ્તુઓ ઉપરાંત, ખાનગી શાળાઓને પ્રાથમિકતા આપવા માટે એ શક્યતાને જવાબદાર ઠેરવવામાં આવી છે કે ખાનગી શાળાઓ સરકારી વિકલ્પોની તુલનામાં વધુ ઊંચી ગુણવત્તા ધરાવે છે. જોકે, તેની આકારણી કરનારા અભ્યાસોનાં તારણોમાં અનિશ્ચિતતા પ્રવર્તે છે. તાજેતરમાં જ, ગુજરાત રાજ્ય (અને દિલ્હી સહિતનાં અન્ય ઘણાં રાજ્યો) માટે રાષ્ટ્રીય ઉપલબ્ધિ સર્વે (નેશનલ અચિવમેન્ટ સર્વે - એનએએસ) 2018નું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં ગણિત, વિજ્ઞાન, સામાજિક વિજ્ઞાન, અંગ્રેજી અને ગુજરાતી વિષયોમાં સરકારી શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓનો સરેરાશ દેખાવ ખાનગી સહાય મેળવતી અને સહાયતા ન મેળવતી શાળાઓનાં વિદ્યાર્થીઓની તુલનામાં ઘણો સારો જણાયો હતો.

શાળાકીય શિક્ષણની ગુણવત્તા તથા ચૂકવણી કરવા માટેની લોકોની ઈચ્છા વચ્ચે સહસંબંધનો પ્રવર્તતો અભાવ એક એવો વિરોધાભાસ છે, જેને સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. આ વિરોધાભાસ માટેનું એક સંભવિત સ્પષ્ટીકરણ એ તથ્યમાં દૂરપાયેલું હોઈ શકે છે કે શાળાકીય

શિક્ષણનો ‘અનુભવ’ સારો રહે છે, એટલે કે ઉપયોગ કર્યાનો ‘અનુભવ’ મેળવ્યા બાદ જ ગુણવત્તા વિશે જાણકારી મળે છે. અમે અભ્યાસ કરીને એ સ્પષ્ટીકરણની જાણકારી મેળવીએ છીએ કે ખાનગી શાળાઓ માટેની પ્રાથમિકતા એ ખાનગી અને સરકારી શાળાઓની ગુણવત્તા વચ્ચેના તફાવત વિશેના માતા-પિતાના ખોટી જાણકારી ધરાવતા દ્રષ્ટિકોણનું પરિણામ છે કે કેમ. તુલનાત્મક રીતે, અમે અભ્યાસ કરીએ છીએ કે માતાપિતા સરકારી શાળાઓથી એટલા માટે દૂર થઈ ગયા છીએ, કારણ કે તેઓ કોઈ એક સરકારી શાળાની ગુણવત્તા અને સામાન્ય રીતે સરકારી શાળાઓ વિશે તેમની ધારણાઓ વચ્ચેનો તફાવત નક્કી કરવામાં નિષ્ફળ રહ્યા છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, અમે એક ‘બ્રાન્ડ’ તરીકે - સરકારી શાળાઓઓ સાથે શું સમસ્યા છે તેની સીમા તપાસીએ છીએ. આ પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરવાનું મહત્વ એ તથ્ય પરથી આંકી શકાય છે કે નેશનલ કાઉન્સિલ ફોર એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ (એનસીઈઆરટી - રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ) દ્વારા માર્ચ, 2018માં એક પરિષદનું આયોજન કર્યું હતું, જેમાં વિદ્વાનોને સરકારી શાળાઓના બ્રાન્ડિંગ માટે તેમના વિચારો રજૂ કરવા માટે આમંત્રિત કરવામાં આવ્યા હતા.

જો ખાનગી શાળાઓની પસંદગી માતા-પિતાની અપેક્ષાઓને સંતોષતી ન હોય, તો તેના કારણે પરિવાર અને સરકારી સંસાધનો, એમ બંનેનો વ્યય થાય છે. આથી, માતા-પિતાના દ્રષ્ટિકોણ અને પસંદગી વચ્ચેની સંભવિત વિસંગતતાની આકારણી કરવામાં તથા સરકારી શાળાઓ અંગેના પ્રતિકૂળ દ્રષ્ટિકોણને બદલવા માટેના ઉપાયો પર વિચાર કરવામાં આવે તે જરૂરી છે.

નીચે જણાવેલા ઉદ્દેશોએ અમારા સંશોધનને માર્ગદર્શિત કર્યું છે:

1. માતા-પિતા દ્વારા શાળા પસંદ કરવામાં આવે, ત્યારે શાળાનાં ક્યાં પરિબલો મૂલ્યવાન ગણવામાં આવે છે અને તેઓ કેવી રીતે આ પરિબલોના આધારે તેમની પસંદગીની શાળાઓનું મૂલ્યાંકન કરે છે?
2. માતા-પિતા કેવી રીતે શાળાઓ અંગેની ધારણા બાંધે છે અને તેઓ માહિતીના કયા સ્ત્રોતો પર આધાર રાખે છે?
3. નિશ્ચિત શાળાઓ અંગેના માતા-પિતાના દ્રષ્ટિકોણનો ત્રીજા પક્ષની ધારણાઓ સાથે કેવી રીતે મેળ ખાય છે?
4. માતા-પિતાનો દ્રષ્ટિકોણ બદલવા માટે શાળાઓ કેવી રીતે તેમની સાથે સંવાદ સાધી શકે?

કાર્ય પદ્ધતિ

પસંદગી કરવાની પ્રક્રિયા પરિવારના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક, આર્થિક અને ભૌગોલિક વાતાવરણ માટે સંદર્ભિત હોઈ શકે છે. આથી, અમે સંભવિત રીતે તુલનાત્મક પસંદગી-સેટ સાથેના પરિવારોનાં સેમ્પલ લીધાં અને તે જ શાળામાં જે અવલોકનો કર્યાં, તેની સાથે માતા-પિતાના દ્રષ્ટિકોણની સરખામણી કરી. પ્રાપ્ત સંસાધનોને ધ્યાનમાં રાખતાં, આ ઉદ્દેશો સૂચવે છે કે, અમે મર્યાદિત ભૌગોલિક વિસ્તારમાં રહેતાં માતા-પિતા સાથે વિસ્તૃત આંશિક-સંરચિત મુલાકાત ગોઠવીએ છીએ, જેઓ આ ક્ષેત્રને કેસના અભ્યાસ માટેનું એકમ ગણે છે.

અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન (એએમસી)ના એક વોર્ડમાં આવેલા ‘પાડોશ’ (અભ્યાસ માટે ઊભા કરવામાં આવેલા પસંદગીયુક્ત સ્થળચિહ્નથી એક કિમીની ત્રિજ્યાના ભૌગોલિક પ્રદેશ)ના પરિવારોનું સેમ્પલ લેવામાં આવ્યું હતું. પાડોશની સંરચના ભારત સરકારના માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય (એમએચઆરડી) દ્વારા પુરસ્કર્તા શાળા ભૌગોલિક માહિતી વ્યવસ્થા (સ્કૂલ જ્યોગ્રાફિક ઈન્ફર્મેશન સિસ્ટમ - જીઆઈએસ) ટૂલનો ઉપયોગ કરીને તૈયાર કરવામાં આવી હતી અને સૂચનાના વિવિધ માધ્યમોમાં પસંદગીયુક્ત સ્થળચિહ્નની બે કિલોમીટરની ત્રિજ્યામાં સરકારી ને ખાનગી એમ બંને શાળાઓની ઉપલબ્ધતા સુનિશ્ચિત કરવામાં આવી હતી.

આ પાડોશમાં એક સમુદાય આલેખનના માધ્યમથી અમે પાંચ ક્ષેત્રોની ઓળખ કરી શક્યા હતા, જેમાં ધર્મ, જ્ઞાતિ, વર્ગ અને વ્યવસાયના આધારે પરિવારોનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું. રહેઠાણનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પારિવારિક વિતરણ અને સામાજિક આર્થિક વિશેષતાઓની આલેખન અભ્યાસ થકી સમજૂતી મેળવવામાં આવી હતી. અમે (એ) સામાજિક-આર્થિક વિશેષતાઓ (મુખ્યત્વે આવક, રહેઠાણના વિસ્તાર અને સામાજિક જૂથ), બી) પરિવારમાં શાળાએ જતું બાળક

છે કે કેમ, અને (સી) શું પરિવારે તેના બાળકને સરકારી કે ખાનગી શાળામાં મોકલ્યું છે કે કેમ દ્વ તેના આધારે 26 ઘરોનાં સેમ્પલ લીધાં હતાં.

શાળાએ જવાની ઉંમર ધરાવનારાં બાળકોનાં માતા-પિતા (મુખ્યત્વે માતા) અભ્યાસ માટેનાં મુખ્ય ઉત્તરદાતા હતાં. પસંદગીયુક્ત સ્થળો પરથી એક કિમી ત્રિજ્યાની અંદરનાં પરિવારોમાંથી તેમનાં સેમ્પલ લેવામાં આવ્યાં હતાં. અમે સંરચિત પાડોશમાં પરિવાર સાથે વિગતવાર મુલાકાત યોજી હતી. તેમની પસંદગીની પ્રક્રિયા અંગેની વિગતવાર મુલાકાતો ઉપરાંત, આ મુલાકાતો એવી શાળાઓની ઓળખ કરવામાં પણ મદદરૂપ બની, જેમને માતા-પિતાએ તેમનાં બાળકો માટે નક્કી કરી હતી. પરિવારોના પસંદગી-સેટના ભાગરૂપે નક્કી કરવામાં આવેલી શાળાઓમાં દિવસભરની મુલાકાતો હાથ ધરાઈ હતી.

શાળાઓની પસંદગી

કુલ પાંચ સરકારી અને પાંચ ખાનગી શાળાઓનાં સેમ્પલ લેવામાં આવ્યાં હતાં. તે પૈકીની બે જ શાળાઓ પાડોશથી બે કિમીની ત્રિજ્યા કરતાં દૂર હતી. પસંદ કરવામાં આવેલી પાંચ સરકારી શાળાઓ પૈકીની એક હિંદી માધ્યમની શાળા હતી, બે ગુજરાતી માધ્યમની હતી અને બે ઊર્દૂ માધ્યમની શાળાઓ હતી. જ્યારે પસંદગીયુક્ત પાંચ ખાનગી શાળાઓ પૈકીની એક ઊર્દૂ માધ્યમની હતી અને બાકીની તમામ ગુજરાતી માધ્યમની શાળાઓ હતી.

પરિવારની મુલાકાતો લીધા બાદ શાળાઓનાં સેમ્પલ લેવામાં આવ્યાં હતાં, જેના આધારે પરિવારની મુલાકાતો અને એફજીડી દરમિયાન ‘સર્વશ્રેષ્ઠ’, ‘લોકપ્રિય’ અથવા તો ‘સૌથી ખરાબ’ તરીકે શાળાઓની ઓળખ કરવામાં આવી હતી. પ્રથમ અમે આ શ્રેણીઓના આધારે શાળાઓની યાદીનું સંકલન કર્યું. એક વખત શાળાઓની ઓળખ થઈ ગયા બાદ અમે અમારા સેમ્પલમાં સમાન સંખ્યામાં ખાનગી અને સરકારી શાળાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે તે સુનિશ્ચિત કર્યું. અમારા સેમ્પલ હેઠળના પરિવારો સહાય મેળવતી અને સહાય ન મેળવતી ખાનગી શાળાઓ વચ્ચે તફાવત પારખવામાં અસક્ષમ હતા અને તેથી, તેમની વચ્ચે કોઈ ભેદ પાડવામાં આવ્યો ન હતો.

વધુમાં, અમારા સેમ્પલ હેઠળના પરિવારો જ્યાં જતા હોય, તેવી શાળાઓને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવી હતી. આમ, કેટલીક શાળાઓને મોટાભાગના પરિવારો દ્વારા ઘણી જ લોકપ્રિય ગણવામાં આવી હતી, પરંતુ સેમ્પલમાં સમાવિષ્ટ કોઈ પણ વ્યક્તિ તે શાળામાં જતી ન હોવાને કારણે તે શાળાઓને સેમ્પલમાં સામેલ કરવામાં આવી ન હતી.

વિશ્લેષણ

પસંદગી કરવાની પ્રક્રિયાનું દસ્તાવેજીકરણ કરવા ઉપરાંત અને પસંદગીને પ્રભાવિત કરનારાં શાળાકીય સ્તરનાં યાચીરુપ પરિબલોની ઓળખ કરવા ઉપરાંત, આ અભ્યાસમાં શાળાઓ વિશેના માતા-પિતાના દ્રષ્ટિકોણની સંશોધકનાંતે શાળાઓ વિશેનાં ત્રીજા પક્ષનાં અવલોકનો સાથે સરખામણી કરવામાં આવી છે. અમે એ તપાસ કરી કે માતા-પિતાને તેમનાં બાળકો શાળાઓમાં જાય છે, તે શાળાઓની વિવિધ વિશેષતાઓ વિશે ખોટી માહિતી મળી છે કે કેમ. બીજું, અમે એ મૂલવણી કરી કે, શું માતા-પિતાને અમારા સેમ્પલમાં સમાવિષ્ટ સરકારી અને ખાનગી શાળાઓની શાળાકીય સ્તરની (તેમના દ્વારા નક્કી કરવામાં આવેલી) વિશેષતાઓ વિશે ખોટી માહિતી પૂરી પાડવામાં આવી છે કે કેમ. જે શાળાઓની મુલાકાત લેવામાં આવી હોય, તેમને મૂલ્યાંકન હેઠળની દરેક શાળા સ્તરીય ખાસિયત(વિશેષતા) પર ગ્રેડ આપવામાં આવ્યા હતા અને દરેક શાળાને સંમિશ્રિત સ્કોર આપવા માટે આ વિશેષતાઓને સાંકળી લેવાઈ હતી. આ સંમિશ્રિત સ્કોરને આશરે દસ પસંદગીયુક્ત શાળાઓ વિશે પરિવારો દ્વારા કરવામાં આવેલી મૂલવણી સાથે સરખાવવામાં આવ્યો હતો.

તારણો

પરિવારોએ જણાવ્યું હતું કે તેમની માહિતીના પ્રાથમિક સ્ત્રોતો અનૌપચારિક, એટલે કે શાળાઓમાં થયેલા અંગત અનુભવો, પાડોશીઓ, સંબંધીઓ તથા તેમના સમુદાયના મિત્રો પર આધારિત હતા. આ ઉપરાંત, પરિવારોએ જણાવ્યું હતું કે તેમણે શાળાની વિજ્ઞાપન (માર્કેટિંગ) પ્રવૃત્તિઓ થકી જાણકારી મેળવી હતી અને તેઓ ત્રીજા સ્ત્રોતો અથવા તો સામૂહિક વિચાર કે લોકપ્રિય અભિપ્રાયથી પ્રભાવિત થતા જણાયા હતા. પરિવારોએ 1) વ્યવસ્થાપનના પ્રકાર (સરકારી કે ખાનગી), 2) સૂચનાનું માધ્યમ, 3) પરિવારના રહેઠાણ સ્થળેથી શાળાની નિકટતા, અને 4) ટ્યૂશન ફી (તથા અન્ય શૈક્ષણિક ખર્ચ) જેવી યાચીરુપ શાળાકીય વિશેષતાઓની પ્રાથમિકતાના આધારે તેમની પસંદગીને સ્પષ્ટીકૃત કરી હતી. આ વિશેષતાઓ અંગેની પ્રાથમિકતાઓ પરિવારો સામેની સામાજિક-આર્થિક અડચણો પર આધારિત હતી, આથી પરિવારોની પસંદગીમાં પણ તેના આધારે ભિન્નતા પ્રવર્તતી હતી.

જે પરિવારોનાં સેમ્પલ લેવામાં આવ્યાં હતાં, તેમાં એક અપવાદને બાદ કરતાં તમામ પરિવારોમાં ખાનગી શાળાઓ માટે ઉત્સાહપૂર્ણ પ્રાથમિકતા જોવા મળી હતી. આ પ્રાથમિકતા મુખ્યત્વે એ દ્રષ્ટિકોણ પર આધારિત હતી કે સરકારી શાળાઓની સરખામણીમાં ખાનગી શાળાઓ વધુ સારી ગુણવત્તા ધરાવે છે. કેટલાક પરિવારોએ એવું પણ સૂચવ્યું હતું કે તેમની પ્રાથમિકતા મોટાભાગની સરકારી સંસ્થાઓ પ્રત્યેના અણગમા અથવા તો ખાનગી શાળામાં જવા સાથે જોડાયેલી

પ્રતિષ્ઠા દ્વારા પ્રેરિત હોઈ શકે છે. આ ઉપરાંત માતા-પિતા અનૌપચારિક અને સંભવિતપણે પૂર્વગ્રહયુક્ત સ્ત્રોત થકી મળતી માહિતી પર આધાર રાખે, તે પણ ખાનગી શાળાઓ માટેની તેમની પ્રાથમિકતાને પ્રભાવિત કરે છે. પરિણામે, તેમની પસંદગીનું સર્જન સૂચવે છે કે પસંદગી નક્કી કરવામાં ગેર-માહિતી માટે અવકાશ રહેલો છે.

માતા-પિતાને જ્યારે એમ પૂછવામાં આવ્યું કે, શાળામાં તેઓ કયાં શાળા સ્તરીય પરિમાણોને પ્રાથમિકતા આપે છે (તેમણે જણાવેલાં યાચીરુપ નિર્ધારકો સિવાય), ત્યારે પરિવારોએ જણાવ્યું હતું કે, શાળાનું વાતાવરણ, શિક્ષકોની અછત અને શિક્ષકોની ગેરહાજરી, ઉત્તરદાયિત્વનો અભાવ અને ‘મિશ્રિત’ અથવા તો (જ્ઞાતિ, વર્ગ અને ધર્મના આધારે વર્ગીકૃત) વિભિન્ન લોકોની હાજરી. ખાનગી શાળા માટેની તેમની પ્રાથમિકતાને યોગ્ય ઠેરવવા માટે પણ આ જ વિશેષતાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. ચર્ચવામાં આવેલી પરંતુ પ્રાથમિક ન ગણવામાં આવી હોય (અથવા તો ફક્ત ગણ્યા-ગાંઠ્યા પરિવારો દ્વારા જ પ્રાથમિકતા આપવામાં આવી હોય) તેવી વિશેષતાઓમાં માળખાકીય સુવિધાઓની પ્રાપ્યતા અને ઉપયોગ તથા શિક્ષકની યોગ્યતાઓનો સમાવેશ થતો હતો.

પરિવારો દ્વારા કરવામાં આવેલા શાળાઓના મૂલ્યાંકનની અમે કરેલાં તે શાળાઓનાં ત્રીજા પક્ષનાં અવલોકનો સાથે સરખામણી પરિવારોને તેમનાં બાળકો જે શાળાઓમાં જતાં હોય તે શાળાઓની કોઈ પણ વિશેષતા વિશે ખોટી માહિતી આપવામાં આવી હતી કે કેમ તેનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે અમને માલૂમ પડ્યું કે, ત્રણ ખાનગી શાળાઓમાં અને બે સરકારી શાળાઓ (સેમ્પલ હેઠળના પરિવારોનાં બાળકો જતાં હોય તેવી આઠ શાળાઓ પૈકીની)માં પરિવારોને તેમની શાળા વિશે ખોટી માહિતી આપવામાં આવી ન હતી. જોકે, ત્રણ શાળાઓ (બે સરકારી અને એક ખાનગી)માં જેમનાં બાળકો ભણતાં હતાં તેવા છ પરિવારોને તેમની પોતાની શાળાઓનાં વિવિધ પાસાંઓ વિશે ખોટી માહિતી આપવામાં આવી હતી. આ ગેરમાહિતી શાળાની વિશેષતાઓ અંગે હતી. જેમાં, માતા-પિતા તથા શિક્ષકો વચ્ચે બેઠકનું આયોજન તથા તેની નિયમિતતા, વિદ્યાર્થી એકમની વૈવિધ્યપૂર્ણતા, શાળાની માળખાકીય સુવિધાની સ્વચ્છતા અને સમય-પત્રકના ઉપયોગનો સમાવેશ થાય છે.

પરિવારોની પસંદગીને પ્રભાવિત કરનારી (ઉપર જણાવેલી) શાળા સ્તરની વિશેષતાઓના આધારે શાળાનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે તે પરિવારોને ખોટી માહિતી આપવામાં આવી હતી કે કેમ તેનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે, અમે જાણ્યું કે તેમને ફક્ત બે શાળા વિશેષતાઓ વિશે ખોટી માહિતી આપવામાં આવી હતી. અમારાં સ્વતંત્ર મૂલ્યાંકનોના આધારે અમે નિર્ણાયક રીતે એમ કહેવા માટે અસમર્થ હતાં કે, 1)

ખાનગી શાળાઓમાં શાળાકીય વાતાવરણનાં તમામ પાસાંઓ સરકારી શાળાઓ કરતાં બહેતર હતાં કે કેમ, અને 2) પરિવારો દ્વારા સૂચવ્યા પ્રમાણે, સરકારી શાળાઓનું વિદ્યાર્થી એકમ (વ્યાખ્યાયિત સૂચકો પર) ખાનગી શાળાઓની સરખામણીમાં ઓછું ઈચ્છનીય હતું કે કેમ. વળી, પસંદગીની દસ શાળાઓને પરિવારો દ્વારા આપવામાં આવેલા ગ્રેડને જ્યારે સંશોધકો દ્વારા તે જ શાળાઓને આપવામાં આવેલા ગ્રેડ સાથે સરખાવવામાં આવ્યા, ત્યારે જોવા મળેલી વિસંગતતાને પગલે આ હકીકત વધુ પ્રતિબિંબિત થઈ હતી.

સરકારી શાળાઓ વિશેનો માતા-પિતાનો નકારાત્મક દ્રષ્ટિકોણ બદલવા માટેનાં સૂચનો

આ અહેવાલમાં સરકારી શાળા વ્યવસ્થાના પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં લાંબા સમયથી ચર્ચાતા ઘણા વ્યવસ્થાલક્ષી પ્રશ્નોનું પ્રમાણ મળે છે. તેમાં શિક્ષકોની અછત, બિન-શૈક્ષણિક કાર્યનો બોજ, પ્રિન્સિપાલના અધિકારનો અભાવ તથા શિક્ષકો ઉપર વહીવટકર્તાઓ તથા સમાવેશકતાના પ્રશ્નનો સમાવેશ થાય છે. જોકે, આ અભ્યાસ શાળાઓનાં એવાં પરિમાણો ઉપર કેન્દ્રિત છે, જેમને સરકારી શાળાઓ પોતાના સ્તરે બદલી શકે છે, જેથી સરકારી શાળાઓ વિશેના લોકોના પ્રતિકૂળ દ્રષ્ટિકોણને બદલી શકાય.

અમારાં સૂચનો પરિવારો દ્વારા પરિવારો દ્વારા પ્રાથમિકતા પ્રાપ્ત શાળાઓનાં પરિમાણો પર તથા ખાનગી શાળાઓ માટેની તેમની પ્રાથમિકતાને પ્રભાવિત કરવા પર આધારિત છે. વળી, તે વિના મૂલ્યે અને ફરજિયાત શિક્ષણ મેળવવાના અધિકાર (રાઈટ ટુ ફ્રી એન્ડ કમ્પલસરી એજ્યુકેશન એક્ટ, 2009)ની માર્ગદર્શિકાઓને

અનુરૂપ છે, જેને પગલે તેમને સરળતાથી લાગુ કરી શકાય છે.

એ. મહત્વની માહિતીનું આદાન-પ્રદાન કરીને માતા-પિતાની સહભાગીતાને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવું.

1. બાળકની પ્રગતિ અંગેની માહિતી તથા માતા-પિતા શાળાની જે વિશેષતાઓને પ્રાથમિકતા આપે છે તે અંગે શાળાના કાર્ય દેખાવને લગતી માહિતીનું આદાન પ્રદાન કરવું.
2. બેઠકોનો સમય સુવિધાજનક રાખીને તથા પરિવારના અન્ય સભ્યોને પણ બેઠકમાં હાજર રહેવાની પરવાનગી આપીને દરેક માતા-પિતા સાથે શિક્ષકની રુબરુ વાતચીતનું આયોજન કરવું તથા આ પ્રકારની બેઠકને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવું.
3. માતા-પિતાના શાળા પ્રત્યેના ઉત્તરદાયિત્વમાં વધારો કરવો.
 - એ. વિદ્યાર્થીઓને શિસ્તબદ્ધ રાખવા માટેનાં પગલાંઓનું પાલન કરવું હ બાળક નિયમિતપણે અને સ્કૂલ ટ્રેસમાં શાળાએ આવે તથા શાળાની સમય મર્યાદાનું પાલન કરે તે સુનિશ્ચિત કરવું.
 - બી. સુરક્ષાનાં પગલાંઓના અમલીકરણને વળગી રહેવું શાળાને બાળકની ગેરહાજરી જણાવવામાં સહકાર આપવો.
 - સી. શિક્ષકો સાથેની વાતચીતમાં સહભાગીતા
 - ડી. બાળકના કાર્ય દેખાવ તથા પ્રગતિને ટ્રેક કરવામાં સહભાગીતા

બી. સરકારી શાળાની પરિસ્થિતિ સુધારવા માટેનાં પગલાં

1. શાળાના કલાકો દરમિયાન શાળા પરિસરમાં અવર-જવરને પ્રતિબંધિત કરવી.
 - એ. બપોરના સમયે જનારા વિદ્યાર્થીઓ વર્ગ માટે શાળામાં પરત ફરે તે સુનિશ્ચિત કરવું.

- બી. સાંજે ઘરે જવા અંગેના કડક નિયમો.
 સી. નિયુક્ત કરવામાં આવેલા સિક્યોરિટી ગાર્ડ્સ શાળાના દરવાજા પર દેખાય તથા તેમની ફરજ બજાવે તે સુનિશ્ચિત કરવું.
 ડી. શાળાઓ કટોકટી કે સમસ્યાના સમયે માતા-પિતાનો સંપર્ક સાધે તે સુનિશ્ચિત કરવું.
2. વિદ્યાર્થીઓને વધુ શિસ્તબદ્ધ બનાવવા.
 એ. સમય પત્રકનો ઉપયોગ કરવો.
 બી. ગેરહાજરીના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓ તથા તેમના માતા-પિતાને મર્યાદિત છૂટ આપવી.
 સી. 'પ્રોગ્રેસ ટ્રેકર' (પ્રગતિની દેખરેખ) નોટબુકનો ઉપયોગ.
3. શાળાઓનું ઉત્તરદાયિત્વ વધારવા માટેનાં પગલાં.
 એ. શિક્ષકનાં મૂલ્યાંકનો માતા-પિતાને રુબરુમાં જણાવવાં, તે અંગે જે પગલાં હાથ ધરવાનાં હોય, તે જણાવવાં.
 બી. માતા-પિતાને એક સમર્પિત ચેનલ અંગેનું જ્ઞાન અને તે ચેનલ સુધીની પહોંચ હોવી જોઈએ, જેના થકી તેઓ શિક્ષકો વિરુદ્ધ ફરિયાદ દાખલ કરી શકે.
 સી. શાળાઓમાં માળખાકીય સુવિધાઓ દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી ઉમેરારુપ સુવિધાઓ પર ભાર મૂકવા માટેનાં પગલાં

1. વહીવટી તંત્રએ માળખાકીય સુવિધાઓનો ઉપયોગ કરવામાં સરકારી શાળાઓએ વેઠવી પડતી સમસ્યાઓનું નિવારણ કરવું જોઈએ.
 2. બાળકોની શાળાકીય પ્રવૃત્તિઓ તથા શીખવાના અનુભવને વધારવા માટે સંસાધનોનો ઉપયોગ કરવો.
- ડી. માર્કેટિંગ માટેની સામગ્રી
 અમે જે સરકારી શાળાઓની મુલાકાત લીધી, તે શાળાઓ દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતી માર્કેટિંગ માટેની સામગ્રી (પુસ્તિકાઓ અને ફ્લાયર્સ)માં શાળાનાં તે પાસાંઓ સમાવિષ્ટ ન હતાં, જેમને પરિવારોએ પ્રાથમિકતા આપી હતી. તે શાળાઓને પરિવારો દ્વારા પ્રાથમિકતા આપવામાં આવેલી વિશેષતાઓ પર ભાર મૂકતી માર્કેટિંગ સામગ્રી નવેસરથી તૈયાર કરવામાં મદદરુપ બની શકે છે. આ ઉપરાંત તેઓ શહેર અને રાજ્યમાં સરકારી શાળાકીય વ્યવસ્થા ક્ષેત્રે મળેલી સફળતાઓને ઉજાગર કરવા માટે માધ્યમોનો ઉપયોગ કરી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, નેશનલ અચીવમેન્ટ સર્વે, 2018નાં પરિણામો દર્શાવે છે કે, સરકારી શાળાઓનાં વિદ્યાર્થીઓએ ગણિત, ગુજરાતી, અંગ્રેજી, વિજ્ઞાન અને સમાજ વિદ્યા એ કસોટી હેઠળના તમામ પાંચેય વિષયોમાં ખાનગી શાળાઓનાં વિદ્યાર્થીઓ કરતાં બહેતર દેખાવ કર્યો હતો. ■

‘બે બાળકોની નીતિ’

પ્રજનન પસંદગીઓની હિમાયત (Advocating Reproductive Choices - ARC) દ્વારા સાંસદોને લખવામાં આવેલો ખુલ્લો પત્ર

નવી દિલ્હી, 20 ઓગસ્ટ 2018

પ્રતિ,
આદરણીય સંસદ સભ્યો
ભારત સરકાર
નવી દિલ્હી

બે બાળકની નીતિ રાષ્ટ્ર હિતના વિરોધમાં છે. તે માનવીના મૂળભૂત હક્કો અને આપણા બંધારણના પાયાના સિદ્ધાંતોનું ઉલ્લંઘન કરે છે.

આદરણીય સાહેબશ્રી/બહેનશ્રી,

13મી ઓગસ્ટ, 2018ના રોજ માનનીય રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ ટુ ચાઈલ્ડ પોલિસી (બે સંતાનની નીતિ)નો કડક અમલ કરવા અંગેની પિટીશન રજૂ કરવામાં આવી હતી. 125 સાંસદોએ તેના પર હસ્તાક્ષર કર્યા હતા અને બે બાળકના સૂચિત ધોરણ દ્વારા દેશના ઊંચા વસ્તી વધારાના દરને નિયંત્રિત કરવા માટેનાં પગલાં ભરવાની સરકાર સમક્ષ માગણી કરી હતી.

એડવોકેટિંગ રિપ્રોડક્ટિવ ચોઈસિઝ (એઆરસી) ગઠબંધન આ સારા ઉદ્દેશ સાથેની પરંતુ, પૂરતી માહિતીનો અભાવ ધરાવતી પહેલ અંગે ચિંતિત છીએ, કારણ કે આ પગલું રાષ્ટ્રીય હિત અને વિકાસની પ્રાથમિકતાઓ માટે નુકસાનકારક છે. આથી, અમે કેટલાક એવા પુરાવા તરફ તમારું ધ્યાન દોરવા માગીએ છીએ, જે બે બાળકની નીતિ શા માટે પછાત, ગંભીર અને લોકહિત-વિરોધી ગણાય છે તે સૂચવે છે.

દેશના ડેમોગ્રાફિક્સ (વસ્તીશાસ્ત્ર) અને વસ્તી વધારા વચ્ચેનો સહસંબંધ

ભારત વસ્તી વૃદ્ધિમાં ઘટાડાનો, પ્રજનનક્ષમતાના દરમાં ઘટાડાનો, સરેરાશ આયુષ્યમાં વધારાનો અને કામ કરવાની વય ધરાવતી વસ્તીમાં વધારાનો અનુભવ કરી રહ્યું છે. નેશનલ ફેમિલી હેલ્થ સર્વે-4, 2015-16 (એનએફએચએસ 4)ના ડેટા અનુસાર, દેશનાં 24 રાજ્યો રિપ્રોડક્ટિવ લેવલ પ્રજનનક્ષમતા હાંસલ કરી ચૂક્યાં છે. છેલ્લા દાયકામાં, દેશનો કુલ પ્રજનનક્ષમતા દર (ટોટલ ફર્ટિલિટી રેટ - ટીએફઆર) 2.7થી ઘટીને 2.2 થઈ ગયો છે, જે 2.1 પરની

ઈચ્છિત રિપ્રોડક્ટિવ લેવલ પ્રજનનક્ષમતાની ઘણી નજીક છે. જોકે, ઉત્તર ભારતનાં પાંચ રાજ્યો - બિહાર, ઝારખંડ, મધ્ય પ્રદેશ, રાજસ્થાન અને ઉત્તર પ્રદેશ દેશની 40 ટકા વસ્તી ધરાવે છે અને રાજ્યોની અંદર જ કુલ પ્રજનનક્ષમતા દરમાં ભારે અસમાનતા જોવા મળે છે. વસ્તી વૃદ્ધિનાં કેટલાંક ચાલકો પર ધ્યાન આપવું જરૂરી છે:

- દેશનો વિશાળ વસ્તી વર્ગ પ્રજનનક્ષમ વય ધરાવતો હોવાને કારણે વસ્તીના વેગનું પ્રમાણ સૂચિત વસ્તી વૃદ્ધિના 70 ટકા કરતાં વધારે રહેશે. જો દરેક દંપતીને ફક્ત એક જ બાળક હોય, તો પણ સંખ્યા નોંધપાત્ર રીતે વધતી જ રહેશે. આ વેગને ઘટાડવાનો એક માત્ર માર્ગ લગ્નની વય પાછી ઠેલવાનો, પ્રથમ ગર્ભાવસ્થા પાછી ઠેલવાનો અને જન્મો વચ્ચેનું (સમયનું) અંતર સુનિશ્ચિત કરવાનો છે.
- ગર્ભનિરોધકની ન હાંસલ કરી શકાયેલી જરૂરિયાત 13 ટકા છે. તેનો અર્થ એ કે પ્રજનનક્ષમતાની વયજૂથની 30 મિલિયન કરતાં વધુ પરિણીત મહિલાઓ ગર્ભનિરોધક સુધીની પહોંચ ધરાવવા સક્ષમ નથી (એનએફએચએસ-4).
- આશરે 10 ટકા સૂચિત વસ્તી વૃદ્ધિ માટે સામાજિક પરિબળોને જવાબદાર ઠેરવી શકાય, જેમાં ઊંચા શિશુ મૃત્યુ દરને સંતુલિત કરવા માટે વાસ્તવિક જરૂરિયાત કરતાં વધુ બાળકો ધરાવનારા પરિવારો, પિતૃસત્તાક સામાજિક ધોરણોને કારણે પુત્રને પ્રાથમિકતા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ભારતની અંદરના અનુભવો સૂચવે છે કે કડક નીતિઓ કદી અસરકારક સાબિત થઈ નથી

બે બાળકના નિયમની અસરકારકતાનો કોઈ પુરાવો નથી. ઉત્તર પ્રદેશ અને બિહાર જેવાં રાજ્યોમાં આ પ્રકારની નીતિઓ પ્રજનન દરને ઈચ્છિત સ્તરે ઘટાડવામાં નિષ્ફળ નીવડી છે. બીજી તરફ, જાતિની પસંદગી (છોકરો કે છોકરી) અને અસલામત ગર્ભપાતની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર વધારો નોંધાયો છે, પુરુષો સ્થાનિક એકમની ચૂંટણી માટે તેમની પત્નીનો ત્યાગ કરતા હોવાના અને પરિવારો બાળકોને દત્તક આપવા માટે છોડી દેતા હોવાના કિસ્સા પણ વધ્યા છે. (બુચ 2005)

અત્રે ઉલ્લેખનીય છે કે, કેરળ, આંધ્ર પ્રદેશ અને તમિલનાડુ જેવાં રાજ્યોમાં કોઈ કડક પદ્ધતિ અપત્યાર કરવામાં ન આવી હોવા છતાં

પ્રજનનક્ષમતાના દરમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો જોવા મળ્યો છે. મહિલાઓના સશક્તિકરણ થકી તથા બહેતર શિક્ષણ અને આરોગ્ય સંભાળની સુવિધાઓ પૂરી પાડીને આ લક્ષ્ય હાંસલ કરી શકાયું છે.

વૈશ્વિક બોધપાઠો આપણને પ્રેરણા પૂરી પાડી શકે છે. એક જ ભૂલનું પુનરાવર્તન ન થાય તેની તકેદારી રાખવી.

ચીન એક જ બાળકની નીતિને કારણે વસ્તી વધ્યક કટોકટીની સ્થિતિનો સામનો કરી રહ્યું છે, જેને પગલે વયનું અસંતુલિત માળખું અને જાતિ દરની સમસ્યા સર્જાઈ છે. 2015માં ચીને તેની આ નીતિને પાછી ખેંચવી પડી હતી.

દક્ષિણ કોરિયાએ પાકટ વયે પહોંચેલી વસ્તીનાં પરિણામો, સામાજિક સુરક્ષા અને આરોગ્ય સંભાળના ઊંચે જઈ રહેલા ખર્ચ અને ઘટી રહેલા શ્રમ બળનાં પરિણામોનો અનુભવ થયા બાદ, 2020 સુધીમાં ટીએફઆર 1.08થી વધારીને 1.6 કરવા માટે પ્રસૂતિ-તરફી નીતિ અપનાવી છે (મહેમૂદી, 2017).

શ્રીલંકા ત્રણ દાયકા સુધી માતા અને શિશુના આરોગ્યલક્ષી કાર્યક્રમોને સુગ્રથિત કરીને તેનો પ્રજનન દર ઘટાડી શક્યું હતું. તે જ રીતે, બાંગ્લાદેશગામડાંઓમાં ઈમ્યુનાઈઝેશન (રોગના ચેપથી મુક્ત કરવું), પ્રસૂતિ અગાઉ અને પ્રસૂતિ બાદની સંભાળ થકી શિશુ, બાળક અને માતા મૃત્યુ દર ઘટાડીને પ્રજનન દર ઘટાડ્યો હતો (એબેકૂન 2011), (રિઝવી 2018).

બે બાળકની નીતિ સીમાંત, ખાસ કરીને મહિલાઓ માટે પરેશાનીરૂપ છે અને તેમના પ્રજનનના હક્કોનો ભંગ કરે છે

બે સંતાનની નીતિ અત્યંત ગરીબ, નબળા અને સીમાંત સમુદાયને, ખાસ કરીને મહિલાઓને વધુ વંચિતતાની સ્થિતિમાં ધકેલી દેશે. પુરુષોએ સ્થાનિક એકમોની ચૂંટણીઓ લડવા માટે તેમના પરિવારોનો ત્યાગ કર્યો હોવાના અને બાળકોને દત્તક આપી દેવા માટે છોડી મૂકાયા હોવાના દાખલા પણ મોજૂદ છે. બાળકોનો કોઈ દોષ ન હોવા છતાં તેમને તેમના હક્કો અને મળવાપાત્ર લાભોથી વંચિત કરી દેવામાં આવે છે. સ્થાનિક એકમોમાં મહિલા પ્રતિનિધિઓની સંખ્યામાં પણ ઘટાડો થયો છે.

પુત્ર સંતાનની પ્રાથમિકતાની દ્રષ્ટિએ બદલાતાં સામાજિક ધોરણોને ધ્યાનમાં રાખતાં, પ્રતિબંધક નીતિઓને પગલે જાતિ (લિંગ) પસંદગીના આધારે ગર્ભપાત તથા સ્ત્રીભ્રૂણ હત્યાના પ્રમાણમાં ભારે વધારો જોવા મળ્યો છે. ઈકોનોમિક સર્વે, 2017-18 અનુસાર ભારતમાં -

અવાંછિત છોકરીઓઓનું પ્રમાણ 21 મિલિયન સુધી પહોંચ્યું છે. પરિવાર નિયોજનનાં નિર્ણયોમાં નિર્ણાયક બનનારાં સામાજિક ધોરણોનું નિવારણ લાવવા ક્ષેત્રે સાંપડતી નિષ્ફળતા મહિલાઓના પ્રજનનના અધિકારોનો ભંગ ગણાશે તથા આ પરિબળ જાતિ (લિંગ) દરમાં વધુ અસંતુલન ઊભું કરશે. હરિયાણા અને પંજાબ જેવાં રાજ્યોમાં બે બાળકોની નીતિના પરિણામરૂપે જાતિ દરમાં ઊંચી અસમાનતા પ્રવર્તે છે અને પુરુષોની તુલનામાં મહિલાઓની સંખ્યા ઓછી છે. તેના પરિણામરૂપે, મહિલાઓને દેહ વેપાર, ગુલામીમાં ધકેલવી, તેમની સાથે જાતીય દુર્વ્યવહાર આચરવો અને અંતે તેમનો ત્યાગ કરવો વગેરે જેવી સમસ્યાઓ ઉદ્ભવી છે.

બે બાળકોની નીતિ મૂળભૂત હક્કોનો તેમજ આપણી બંધારણીય જોગવાઈઓનો ભંગ કરે છે

ભારતે પ્રોગ્રામ ઓફ એક્શન્સ, વસ્તી અને વિકાસ પરના આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલન (ઈન્ટરનેશનલ કોન્ફરન્સ ઓન પોપ્યુલેશન એન્ડ ડેવલપમેન્ટ - આઈસીપીડી, 1994) પર હસ્તાક્ષર કર્યાં છે. પ્રોગ્રામ ઓફ એક્શન અનુસાર, પરિવાર નિયોજનના કાર્યક્રમોનો ઉદ્દેશ દંપતીઓ તથા વ્યક્તિઓને તેમનાં બાળકો તથા બાળકોના જન્મ વચ્ચેના સમયગાળાનો મુક્તપણે અને જવાબદારી સાથે નિર્ણય લેવા માટે સક્ષમ બનાવવાનો તથા આમ કરવા માટેની માહિતી અને સાધનો ધરાવવા માટે સક્ષમ બનાવવાનો છે. સાથે જ, તેનો ઉદ્દેશ સુમાહિતગાર પસંદગી સુનિશ્ચિત કરવાનો અને સલામત તથા અસરકારક પદ્ધતિઓની સંપૂર્ણ શ્રેણી પ્રાપ્ય બનાવવાનો છે. સુમાહિતગાર મુક્ત પસંદગીનો સિદ્ધાંત પરિવાર નિયોજનના કાર્યક્રમોની લાંબા ગાળાની સફળતા માટે ઘણો જ મહત્વનો છે. તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની બળજબરી ન હોવી.

ભારતની રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિ (નેશનલ પોપ્યુલેશન પોલિસી - એનપીપી)એ ‘ગર્ભનિરોધક, આરોગ્યલક્ષી સંભાળ માટેની માળખાકીય સુવિધા તથા આરોગ્ય સંભાળ માટેની વણસંતોષાયેલી જરૂરિયાતો પર ધ્યાન આપવાનો તથા મૂળભૂત પ્રજોત્પાદન અને શિશુ આરોગ્ય સંભાળ માટે સુગ્રથિત સેવા પૂરી પાડવાનો ઉદ્દેશ નિર્ધારિત કર્યો છે’. એનપીપીમાં - પ્રજોત્પાદનલક્ષી આરોગ્ય સંભાળની સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવતી વખતે નાગરિકોની સંમતિ, તેમની સ્વૈચ્છિક અને સુમાહિતગાર (પૂરતી માહિતી સાથેની) પસંદગી તથા પરિવાર નિયોજનની સેવાઓના વહીવટમાં લક્ષ્યાંક-મુક્ત વલણ જારી રાખવાનો સમાવેશ થાય છે.

નાગરિકોની સુમાહિતગાર પસંદગી તથા નિર્ણયને ડામવા તરફનો કોઈ પણ બળજબરીપૂર્વકનો નિયમ કે પગલું મૂળભૂત માનવ હક્કોના સિદ્ધાંતોનો ભંગ કરે છે. વસ્તી વધારો એ સામાજિક-આર્થિક સમસ્યા છે, ભારતમાં પ્રવર્તતી વસ્તીવૃદ્ધિનું મુખ્ય કારણ શિક્ષણનો અભાવ,

આરોગ્ય સુવિધાઓની પ્રાપ્યતાનો અભાવ અને પરિવાર નિયોજન સેવાઓની વણસંતોષાયેલી ઊંચી જરૂરિયાત છે. દેશની મોટાભાગની વસ્તી પ્રજનનક્ષમ વય ધરાવે છે અને પ્રજનનક્ષમ વય જૂથ ધરાવતી 30 મિલિયન પરિણીત મહિલાઓ ગર્ભનિરોધકની પ્રાપ્યતા ધરાવતી નથી.

ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારોની મહિલાઓ ફક્ત એક કે વધુમાં વધુ બે બાળકો ઈચ્છે છે (એનએફએચએસ - 4), કુલ ઈચ્છિત પ્રજોત્પાદન દર 1.8 ટકા છે). જ્યારે તેઓ અગાઉથી જ પૂરતી માહિતી ધરાવે છે, તો પછી નીતિ લાગુ કરવાને બદલે તેમને તેમની પસંદગીઓને સાકાર કરવામાં મદદ પાડવા માટે સક્ષમ વાતાવરણ શા માટે ન પૂરું પાડવું? પોષણક્ષમ અને ગુણવત્તાયુક્ત આરોગ્યલક્ષી સંભાળની પ્રાપ્યતા સુનિશ્ચિત કરીને માતા મૃત્યુ દર અને શિશુ મૃત્યુ દર નીચો લઈ જવાથી વસ્તી વૃદ્ધિમાં આપમેળે જ ઘટાડો થશે.

અમે માનનીય સંસદ સભ્યોને વિનંતી કરીએ છીએ કે, તેઓ વસ્તી વિષયક સંક્રમણ અને આપણા દેશના વિકાસ વચ્ચેના અવિચ્છેદ્ય સંબંધને ધ્યાન પર લે. દેશનાં 24 રાજ્યોએ કોઈ પણ પ્રકારની કડક પદ્ધતિઓ વિના રિપ્લેસમેન્ટ લેવલ પ્રજનન દર હાંસલ કર્યો છે. વસ્તી વધારાને કાબૂમાં લેતું સૌથી અસરકારક પગલું છોકરીઓને શાળામાં મોકલવાનું યથાવત્ રાખવાનું અને લગ્નની વય વધારવાનું

છે. આ પગલું મહિલાઓને પ્રજોત્પાદન અંગેની હકારાત્મક પસંદગીઓ કરવાની ક્ષમતા સાથે સશક્ત બનાવવામાં મદદરૂપ બનશે.

અમે તમને આપણા નાગરિકોની, ખાસ કરીને મહિલાઓની વિકાસલક્ષી જરૂરિયાતોને પ્રાથમિકતા આપવાની વિનંતી કરીએ છીએ. પરિવાર નિયોજનની સેવાઓ સુધીની મહિલાઓની પહોંચ, ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ સુધીની બહેતર પહોંચ, યુવાનોમાં જાતીયતા અને પ્રજોત્પાદન અંગે જાગૃતિ ફેલાવવા ક્ષેત્રે રોકાણ તથા મહિલાઓને આજીવિકા મેળવવાની તક પૂરી પાડવી એ તંદુરસ્ત તથા સંતુલિત વસ્તી માટેનાં પ્રભાવક પરિબળો છે.

અમારું માનવું છે કે આ પ્રશ્નનું ગહન વિશ્લેષણ કરવું તથા તે અંગે વિસ્તૃત સમજૂતી મેળવવી જરૂરી છે. માનનીય સંસદ સભ્યોને કરવામાં આવેલી આ વિનંતી વસ્તી અને પ્રજોત્પાદન આરોગ્ય અધિકારો અંગેની સુમાહિતગાર અને તંદુરસ્ત ચર્ચાને વેગ આપશે તેવી અમને આશા છે.

બે બાળકોની નીતિ ક્યાંય પણ કારગત નીવડી નથી. આથી ચાલો, આ કૂર વિચારને સદાયને માટે રદ કરી દઈએ!

આભાર સહ

પ્રજોત્પાદનની પસંદગીઓની હિમાયત (Advocating Reproductive Choices - ARC) વિશે:

પ્રજોત્પાદનની પસંદગીઓની હિમાયત (એડવોકેટિંગ રિપ્રોડક્ટિવ ચોઈસિઝ - એઆરસી) એ ભારતમાં જાતીયતા અને પ્રજોત્પાદન આરોગ્યને લગતા પ્રશ્નો અને પરિવાર નિયોજનની સેવાઓ પર વધુ ભાર મૂકવાની હિમાયત કરતા તથા તે પ્રત્યે કટિબદ્ધતા ધરાવતાં આશરે 170 નાગરિક સમાજ સંગઠનો તથા વ્યક્તિઓનું સંયોજન છે. 2005માં પ્રસ્થાપિત થેલા આ જોડાણનો ઉદ્દેશ ગર્ભનિરોધક પસંદગીઓનું વિસ્તરણ કરવાનો તથા ભારતની વસ્તી માટે પરિવાર નિયોજનની સેવાઓની કાળજીની ગુણવત્તા પર ધ્યાન આપવાની માગણી કરવાનો છે. એઆરસી એવાં સંગઠનોનું બનેલું છે, જે પ્રજોત્પાદન આરોગ્ય અને પરિવાર નિયોજનમાં તકનીકી સક્ષમતા અને અમલીકરણ ક્ષેત્રે નિપુણતા ધરાવે છે.

‘એઆરસી’ ભારતની તમામ મહિલાઓ માટે ગર્ભનિરોધક પસંદગીઓની પ્રાપ્યતા વધે અને તેનું વિસ્તરણ થાય તે માટે સહિયારા અને સાતત્યપૂર્ણ હિમાયતના પ્રયત્નો કરે છે. ‘એઆરસી’ની કોર કમિટિ સંગઠન દ્વારા લેવામાં આવતા વ્યૂહાત્મક નિર્ણયો તથા ઘડવામાં આવતી યોજનાઓ પર દેખરેખ રાખે છે. રાજસ્થાન, ઉત્તર પ્રદેશ, મધ્ય પ્રદેશ, બિહાર અને ઝારખંડ આ પાંચ રાજ્યોમાં એઆરસીની શાખાઓ આવેલી છે. 2005માં તેનું પ્રથમ સેક્ટરિએટ પરિવાર સેવા સંસ્થાન (પીએસએસ) સાથે રચાયું હતું. 2007માં, ફેમિલી પ્લાનિંગ એસોસિએશન ઓફ ઈન્ડિયા ત્યાર પછીનું સેક્ટરિએટ રહ્યું હતું. 2015થી, પોપ્યુલેશન ફાઉન્ડેશન ઓફ ઈન્ડિયા એઆરસી સેક્ટરિએટ સંભાળી રહ્યું છે.

વધુ જાણકારી માટે સંપર્ક: <http://arccoalition.org>

‘મહિલાઓ માટે જમીન અધિકાર: તર્ક, અવરોધો અને રણનીતિઓ’

- રંજની કે. મૂર્તિ

(આ લેખ ‘ગર્લ્સ કાઉન્ટ’ ન્યૂઝલેટરના જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર 2017ના અંક-14 માં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો હતો અને તેનું અનુવાદ અહીં આપવામાં આવ્યું છે. આ લેખ રંજની કે. મૂર્તિ દ્વારા લખવામાં આવ્યો છે. લેખિકા ચેન્નઈ સ્થિત સંશોધક અને કન્સલ્ટન્ટ છે. તેઓ જાતિ અને વિકાસ ક્ષેત્રે કામ કરે છે અને જાતિ અને કૃષિ એ તેમના ખાસ ધ્યાનપાત્ર વિષયો છે. તેઓ ભારતમાં તથા વિકાસશીલ વિશ્વમાં આ જ પ્રકારના પ્રશ્નો પર સ્થાનિક સંગઠન તથા યુએન સંસ્થાઓ સાથે કામ કરે છે.)

મહિલાઓ જમીન મેળવવાના અધિકારની તર્કસંગતતાને સશક્તિકરણ, કાર્યક્ષમતા અને કલ્યાણના દ્રષ્ટિકોણથી રજૂ કરવામાં આવી છે. મહિલાઓની જમીન સુધીની પહોંચ અને જમીન પરનું નિયંત્રણ શા માટે મહત્વપૂર્ણ છે, તે આડે ક્યા અવરોધો છે અને ભારતમાં મહિલાઓની જમીનની પ્રાપ્યતા અને જમીન પરના નિયંત્રણને મજબૂત કરવા માટે કઈ વ્યૂહરચનાઓ અપનાવવામાં આવી છે તે જાણવા માટે આ લેખ મદદરૂપ થઈ પડશે.

સાતત્યપૂર્ણ વિકાસ લક્ષ્ય (એસડીજી) 5, જાતિગત સમાનતા અને સશક્તિકરણનો એક લક્ષ્યાંક આ પ્રમાણે છે, મહિલાઓને આર્થિક સંસાધનો માટે સમાન હક્કો આપવા સુધારા હાથ ધરવા. ઉપરાંત, મહિલાઓની ઉત્પાદકીય મિલકતોને મજબૂત કરવા અંગેના રાષ્ટ્રીય કાયદાઓ અનુસાર જમીન અને મિલકતનાં અન્ય સ્વરૂપો, કુદરતી સંસાધનો, વારસો તથા નાણાંકીય સેવાઓની માલિકી અને નિયંત્રણ સુધીની પહોંચ માટે સુધારાત્મક પગલાં ભરવાં. જોકે, ફૂડ એન્ડ એગ્રિકલ્ચર ઓર્ગનાઇઝેશન (એફએઓ)ના આંકડા દર્શાવે છે કે વૈશ્વિક સ્તરે, ફક્ત 12.8 ટકા કાર્યશીલ જમીનધારકો મહિલાઓ છે. 2010-2011ના ખેતીકીય સેન્સસ અનુસાર, આ આંકડાઓ મામલે ભારતમાં (કૃષિ મંત્રાલય, 2014) પણ સમાનતા (12.78 ટકા) પ્રવર્તે છે. જમીન પર મહિલાઓના નિયંત્રણ અંગેની વિગતો (જથ્થાત્મક કરતાં ગુણાત્મક વધારે) દર્શાવે છે કે, ક્યા પાકનું વાવેતર કરવું, કઈ લાગતનો ઉપયોગ કરવો અને વેચાણ કે વારસા થકી કોને હક્કો આપવા તે અંગેના નિર્ણયો મુખ્યત્વે પુરુષો દ્વારા લેવામાં આવે છે. મહિલાઓ દ્વારા કરવામાં આવતી અપવાદરૂપ કામગીરીમાં ખેતરોના વ્યવસ્થાપનનો સમાવેશ થાય છે.

જમીન સુધી પહોંચને - જમીન પર પ્રવેશ અને તેના ઉપયોગના અધિકાર તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય. જમીન પર નિયંત્રણ એટલે જમીન (જેમ કે, ખેતીની કામગીરી માટે ઉપયોગમાં લેવાતી જમીનનું કદ નક્કી કરવું અને જમીનનો ઉપયોગ ખાદ્ય પાક (ફૂડ ક્રોપ) લેવા

માટે કરવામાં આવશે કે રોકડિયા પાક લેવા માટે કરવામાં આવશે તે નક્કી કરવું) અને વેચાણ કે વારસા દ્વારા જમીનના હક્કો આપવાના સંદર્ભમાં નિર્ણય લેવાની વ્યક્તિની ક્ષમતા (ડંકન, બી. એ, 2004, જાતિગત દ્રષ્ટિકોણથી જમીન સુધીની પહોંચ અને નિયંત્રણ, ધાનાના વોલ્ટા પ્રાંતમાં હાથ ધરાયેલો અભ્યાસ). જમીન પર મહિલાઓના અધિકાર માટે મહિલાઓની જમીન સુધીની સ્વતંત્ર પહોંચ ને જમીનના અધિકારની તર્કસંગતતાને સશક્તિકરણ, કાર્યક્ષમતા અને સુખાકારીના દ્રષ્ટિકોણથી સૂચવવામાં આવે છે

કાર્યક્ષમતા

જમીનની પ્રાપ્યતા અને નિયંત્રણને પગલે આગત, વિસ્તરણ, સેવાઓ, બજારો, વેલ્યુ ચેઈન, ગ્રામીણ સંગઠનો, પશુધન અને ટેકનોલોજી સુધીની મહિલાઓની પહોંચમાં પણ વધારો થઈ શકે છે. કૃષિ વિકાસ માટેના આંતરરાષ્ટ્રીય ભંડોળ (આઈએફએડી)ની જાતિગત સમાનતા અને મહિલા સશક્તિકરણની નીતિ, 2012 અનુસાર, જો મહિલાઓએ ખેતીકીય પ્રવૃત્તિઓ અને ઘર કામ પાછળ કરવા પડતા શ્રમને ઘટાડવા માટેનાં પગલાં હાથ ધરવામાં આવે, તો પાકના પ્રમાણ તથા ખેતીકીય જમીન અને પશુધનની ઉત્પાદકતામાં પણ વધારો થશે. એફએઓના અંદાજ અનુસાર, જો મહિલાઓનું સંચાલન ધરાવતાં ખેતરો પુરુષોનું સંચાલન ધરાવતાં ખેતરોને સમાન ઉત્પાદકીય આગત સુધીની પહોંચ ધરાવતાં હોત, તો વિકાસશીલ દેશોમાં મહિલાઓ દ્વારા સંચાલિત ખેતરોની ઊંચકામાં 20-30 ટકા સુધીનો વધારો થશે અને કુલ ખેતીકીય ઉત્પાદનમાં 2.5-4.0 ટકા સુધીનો વધારો થશે. પુરુષોએ સ્થળાંતર કર્યું હોય અને ખેતીની કામગીરી મહિલાઓ સંભાળતી હોય તેવા પ્રદેશોમાં જમીન પર મહિલાઓનું નિયંત્રણ અને ખેતીકીય ઉત્પાદકતા વચ્ચેનો સહસંબંધ નોંધપાત્ર સ્તરે ઊંચો હતો.

કલ્યાણ અને ગરીબીમાં ઘટાડો

જમીનના અધિકારમાં રહેતી જાતિગત ખામીઓનું નિવારણ કરવાથી

મહિલાઓ તથા પરિવારના અન્ય સભ્યોની ખાદ્ય અને પોષણ સલામતી મજબૂત બની શકે છે. આ પાછળનું કારણ એ છે કે મહિલાઓ આવક રળવા કરતાં પોષણ અને ખાદ્ય સુરક્ષાને વધુ પ્રાથમિકતા આપે છે. એફએઓ અનુસાર, વિશ્વમાં જમીનના અધિકાર, ધિરાણ, ટેકનોલોજી વગેરેમાં રહેલી જાતિગત ઊણપોને દૂર કરીને કુપોષણ ધરાવતાં લોકોની સંખ્યામાં 12-17 ટકા સુધીનો ઘટાડો કરી શકાય છે. વળી, ખેતી કરનારી મહિલાઓની આવકમાં વધારો થતાં છોકરીઓ અને છોકરાઓના શિક્ષણમાં તથા પરિવારના તમામ સભ્યોના આરોગ્યમાં બહેતર રોકાણ થઈ શકે છે. સાથે જ, આવાસ, સ્વચ્છતા અને આજીવિકા પાછળના રોકાણમાં પણ વધારો થાય છે. પુરાવાઓ સૂચવે છે કે પુરુષોની તુલનામાં મહિલાઓ દારૂ અને તમાકુ પાછળ ઘણો જ ઓછો ખર્ચ કરે છે. આમ, મહિલાઓને જમીનના અધિકારો આપવા પાછળ ગરીબી દૂર કરવાના તથા (વર્તમાન અને ભાવિ પેઢીના) કલ્યાણ માટેનાં સબળ કારણો છે.

મહિલાઓના હક્કો

મહિલાઓ વિરુદ્ધ તમામ સ્વરુપોના ભેદભાવ નાબૂદ કરવા અંગેના સંમેલન (કન્વેન્શન ઓન એલિમિનેશન ઓફ ઓલ ફોર્મ્સ ઓફ ડિસ્ક્રિમિનેશન અગેઈનસ્ટ વિમેન), 1979 (સંયુક્ત રાષ્ટ્રો, 2016)ના નિયમ 14માં પ્રસ્થાપિત ગ્રામીણ મહિલા વિરુદ્ધ આચરવામાં આવતા ભેદભાવના નિવારણ માટે મહિલાઓના જમીન હક્કો માટે માર્ગ મોકળો કરવો એ કેન્દ્રસ્થાને છે. તે જ પ્રમાણે, મહિલાઓના જમીન અધિકારોને મજબૂત કરવાથી અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ મહિલાઓના હક્કોમાં સુધારો આવી શકે છે, જેમ કે, જાતિના આધારે (લિંગ આધારિત) જન્મ દરમાં સુધારો, બાળ જાતિ દર અને વસ્તી જાતિ-દરમાં સુધારો. ભારતમાં, વારસાની માતૃસત્તાક વ્યવસ્થા ધરાવતા સમુદાયો પિતૃસત્તાક વારસા વ્યવસ્થાની તુલનામાં વધુ ઊંચો જાતિ દર ધરાવે છે. કેરળનું દ્રષ્ટાંત સૂચવે છે કે મહિલાઓ જમીનની માલિકી ધરાવતી હોવાને

કારણે મહિલાઓ વિરુદ્ધ આચરવામાં આવતી ઘરેલૂ હિંસામાં ઘટાડો થાય છે (અગરવાલ અને પાંડા, 2009 અગરવાલ, ટુવર્ડ ફીડમ ફોમ ડોમેસ્ટિક વાયોલન્સ: ધ નિગ્લેક્ટેડ ઓબ્વિયસ). જમીનની માલિકી અને નિયંત્રણ ધરાવતી મહિલાઓ પીઆરઆઈની ચૂંટણી લડવા માટે વધુ સંસાધનો તથા આધાર ધરાવે છે.

મહિલાઓના જમીનના અધિકારો આડેના અવરોધો

સીઈડીએડબલ્યુ સમિતિના ગ્રામીણ મહિલાના અધિકારો પરની સામાન્ય ભલામણ નં. 34 (2016) મહિલાઓના જમીનના હક્કો આડેના અવરોધો તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે, જે ભારતમાં પણ એટલા જ લાગુપાત્ર છે (સંયુક્ત રાષ્ટ્રો, 2016). જુદા-જુદા અવરોધો કાયદાઓ/નીતિઓ અને તેમના અમલીકરણ, પ્રસ્થાપિત રૂઢિઓ અને ધોરણો, તથા રાષ્ટ્રીય અને વૈશ્વિક બજારોનાં કાર્યો સાથે સંબંધિત છે.

ભારતમાં, મહિલાઓના જમીનના અધિકારો દરેક ધર્મના અંગત કાયદા (પર્સનલ લો) દ્વારા શાસિત હોય છે. હિંદુ સક્સેશન એક્ટમાં 2005માં સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો. તે વારસાગત (વડીલોપાર્જિત) જમીન પર પુત્ર અને પુત્રીના સમાન હક્કોની બાંધધરી આપે છે, પરંતુ આ કાયદાનો અસરકારક અમલ થતો નથી. આ કાયદો વૈવાહિક મિલકત પરના અધિકારને આવરી લેતો નથી. આ તરફ ભારતના ગ્રામીણ પ્રદેશોમાં જમીનવિહોણાપણાની સ્થિતિ વધી રહી છે અને તમિલનાડુ તથા કેરળ જેવાં રાજ્યોમાં આ પ્રમાણ ઘણું જ ઊંચું છે. ફક્ત મહિલાઓના જમીનના અધિકારને બાદ કરતાં, જમીનના અધિકારની બાંધધરી આપતો અન્ય કોઈ કાયદો નથી. આ ઉપરાંત, ખેતીની જમીનનું પ્રવાસન, બાંધકામ (રિયલ એસ્ટેટ), ઉદ્યોગો વગેરે જેવા અન્ય હેતુઓ માટે થતું રૂપાંતરણ પણ અવરોધ ઊભો કરે છે, જેના કારણે મહિલાઓ માટે જમીનની ખરીદી મુશ્કેલ બની છે.

મહિલાઓના જમીન મેળવવાના અધિકાર આડેના અવરોધો

(સંયુક્ત રાષ્ટ્રો, 2016)

કાયદો અને નીતિઓ

- જમીન/ વૈવાહિક જમીન મેળવવા માટેના અધિકાર માટેનો કોઈ કાયદો નહીં.
- પર્સનલ લો દ્વારા અવગણના
- જમીન સુધારણા સહિત બિન-અમલીકરણ
- સ્થળાંતર દરમિયાન જમીન ગુમાવવી
- વિના મૂલ્યે કાનૂની સહાય પૂરી પાડતી સેવાઓનું નીચું સ્તર

રિવાજો

- જાતિગત ભેદભાવ આધારિત રૂઢિગત વ્યવહારો અને તકરાર નિવારણ વ્યવસ્થા
- ઔપચારિક ન્યાય સંબંધિત વ્યવસ્થાઓની પ્રાપ્યતાનો અભાવ
- સદ્ધર સમુદાયો દ્વારા જમીન પચાવી પાડવી

બજારો

- ખેતીની જમીનનું અન્ય હેતુઓ માટે રૂપાંતરણ કરવું
- જમીનની પ્રતિબંધક બજાર કિંમત
- કેટલીક કંપનીઓ દ્વારા જમીન પચાવી પાડવી.

પુરુષોની સરખામણીમાં મહિલાઓએ અને તેમાંયે ખાસ કરીને જમીનવિહોણા પરિવારોની મહિલાઓ, અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ, ધાર્મિક અને જાતીય લઘુમતી સમુદાયો (સેક્સ્યુઅલ માઈનોરિટી ગ્રૂપ્સ) સમુદાયો તથા વિકલાંગતા ધરાવનારી તથા એચઆઈવી/એઈડ્ઝ ધરાવનારી મહિલાઓ વધુ અડચણોનો સામનો કરવો પડે છે.

મહિલાઓના જમીનના અધિકારને મજબૂત કરવા માટેની વ્યૂહરચનાઓ

‘જાતિ’ અને જમીનના દ્રષ્ટિકોણથી: રાજ્ય, પરિવાર અને બજાર દ્વારા નવી સંભવિતતાઓની તપાસ કરવી - એગ્રેરિઅન ચેન્જની જર્નલમાં પ્રકાશિત લેખમાં અગરવાલે નોંધ્યું છે કે સંભવિતપણે મહિલાઓ રાજ્ય, પરિવાર અને બજાર થકી જમીન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ ઉપરાંત મહિલાઓ સામુદાયિક સંસ્થાઓ મારફત પણ જમીન મેળવી શકે છે. વળી, ખેતીની જમીનને અન્ય હેતુઓમાં રૂપાંતર કરવા સામે રક્ષણ પૂરું પાડવામાં આવે તે જરૂરી છે.

પ્રત્યક્ષપણે રાજ્યએ નિમ્ન પગલાં અપનાવ્યાં છે, 2011ની જ્ઞાતિ આધારિત વસ્તી ગણતરી અનુસાર 30 ટકા ગ્રામીણ પરિવારો જમીનવિહોણા છે તે ધ્યાનમાં રાખતાં રાજ્યએ જમીનવિહોણા પરિવારોને મહિલાઓના નામે કે સંયુક્ત નામે આપવા માટે ખેતીલાયક જમીનોની ઓળખ કરવી જોઈએ. જમીનને ફરીથી મહિલાઓ/સંયુક્ત નામોમાં વહેંચી દેવા સાથે જમીન સુધારણાનો ચુસ્તપણે અમલ થવો જોઈએ. ભૂદાન ચળવળ હેઠળ એકત્રિત કરવામાં આવેલી જમીનનું સંપૂર્ણપણે વિતરણ કરવામાં આવ્યું નથી અને પડતર જમીનનું વિતરણ કરવું એ મહિલાઓના જમીન અધિકારોને આગળ ધપાવવા માટેની વધુ એક તક છે. તે જ પ્રમાણે, તમિલનાડુ જેવાં કેટલાંક રાજ્યોમાં સાંસ્થાનિક સમયગાળા દરમિયાન વંચિત વર્ગો (સૂચિતપણે અનુસૂચિત જાતિઓ)ને જમીન ફાળવવામાં આવી હતી, જોકે તે પૂર્ણપણે વહેંચવામાં આવી નથી (મૂર્તિ 2015 ડ્રાફ્ટ: જેન્ડર ઈશ્યૂઝ ઈન લેન્ડ ઓનરશિપ ઈન તમિલનાડુ, એલબીએસએનએએ, મસૂરી). મહારાષ્ટ્રમાં રાજ્ય સરકારે - જો પતિ તેની જમીન અને ઘરના અધિકારના દસ્તાવેજોમાં તેની પત્નીનું નામ ઉમેરાવે અથવા તો જમીન કે ઘર સંપૂર્ણપણે પત્નીના નામે કરી દે, તો પુનઃનોંધણીની ફી વસૂલવામાં આવે નહીં - તે પ્રકારની નીતિ રજૂ કરી હતી. આ નીતિનો મહિલા આર્થિક વિકાસ મહામંડલ (એમએવીઆઈએમ) થકી અમુક અંશે સફળતા સાથે અમલ કરવામાં આવ્યો હતો. એમએવીઆઈએમે પુરુષોમાં એ બાબતે જાગૃતિ ફેલાય કે, જો તેમને કશું થાય, તો તેમની પત્ની તથા બાળકોની સુખાકારી સુનિશ્ચિત કરી શકાય - તે હેતુથી શિબિરોનું આયોજન કર્યું હતું (એમએવીઆઈએમ, એન.ડી). એમએવીઆઈએમે ગામમાં મહિલા

સશક્તિકરણને સહાય પૂરી પાડવા માટે એમએવીઆઈએમના પુરુષ મિત્રોની ટુકડી તૈયાર કરી હતી.

બજાર વ્યૂહરચનાઓ (મોટા ભાગે રાજ્યની સહાયથી)માં મહિલા જૂથોને બજાર કિંમતે જમીન ખરીદવામાં મદદ પૂરી પાડવાનો સમાવેશ થાય છે. આંધ્ર પ્રદેશ અને તમિલનાડુમાં સરકારે મહિલાઓનાં સ્વ-સહાય જૂથોને બેંકો સાથે લિંક કર્યાં છે, જેથી મહિલાઓ પોતાના વ્યક્તિગત નામે કે પછી નોંધણીકૃત સ્વ-સહાય જૂથોના નામે જમીન ખરીદવા માટે લોન લઈ શકે. આ જૂથો ‘વેલુગુ’ કે ‘મહાલિર થિટ્ટમ’ જેવા સરકારી કાર્યક્રમો હેઠળ, પરંતુ કોઝી-ગવર્નમેન્ટલ સંસ્થાઓ દ્વારા રચવામાં આવ્યાં હતાં.

મહિલાઓના હક્કો માટેની સામુદાયિક વ્યૂહરચનાઓમાં સીમાંત મહિલાઓનાં જૂથો જમીનોનું રાજ્ય કે વ્યાવસાયિક હિતો સામે રક્ષણ કરવા માટે એકજૂટ થઈને આગળ આવી રહ્યાં હોવાથી માંડીને સીમાંત મહિલાઓની ખેતીલાયક જમીનની ઓળખ કરીને મહેસૂલ અધિકારીઓને તેની જાણ કરીને વ્યક્તિગત કે સામૂહિક નામો પર તેનો દાવો કરવાનો સમાવેશ થાય છે.

કેટલીક વખત તેમણે જમીનને સાફ કરવા માટે મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધકામ યોજના સાથે અને જમીન પર ખેતી કરવા માટે મૂડીને ગતિશીલ કરવા માટે રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ આજીવિકા મિશન સાથે જોડાણ કર્યું છે. કેટલાંક ટ્રસ્ટ મળવાપાત્ર પરવાનગી કરતાં વધુ જમીન ધરાવતાં હોય તેવા કિસ્સામાં મહિલા જૂથોએ તેવી જમીનો પર પણ દાવો કર્યો છે. વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક વ્યૂહરચનાઓના જોડાણ અનુસાર મહિલાઓ તેમના સંગમ અથવા તો જૂથોની મદદથી તેમને જન્મ આપનાર (જમીન ધરાવતા) પરિવારો પાસેથી વારસાના અધિકારોનો દાવો કરે છે. જ્યાં આ પહેલ તેમની પોતાની હોય, તેવા કિસ્સાઓમાં વ્યૂહાત્મક જાગૃતિના આધારે, તેના થકી મહિલાઓનું સશક્તિકરણ થયું છે. જોકે, કેટલીક વખત મહિલાઓને તેમનાં માતા-પિતાની મિલકત પર દાવો કરવા માટે તેમના પતિ દ્વારા દબાણ કરવામાં આવે છે. આવા કિસ્સાઓમાં સશક્તિકરણની અસર મર્યાદિત રહે છે. આમ, જમીન પરના મહિલાઓના અધિકારને આગળ ધપાવવા માટેની ઘણી વ્યૂહરચનાઓ છે. તેમણે એ નક્કી કરવાનું રહે છે કે જે-તે સંદર્ભમાં કઈ વ્યૂહરચના યોગ્ય રહેશે. જોકે, એક વાત તો સ્પષ્ટ જ છે કે, વ્યૂહાત્મક જાગૃતિ અને સ્વતંત્રતા તથા સામૂહિક કાર્યવાહી અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે.

રંજની કે. મૂર્તિનો r.krishnamurthy@alumni.ids.ac.uk પર સંપર્ક સાધી શકાય છે. ■

મહિલાઓએ અડધું આભ થામ્યું છે, પણ તેમની સાથે જે પ્રકારનો વ્યવહાર થાય છે, તે સ્થિતિમાં આ ભારણનું વહન કરવું તેમના માટે ઘણું મુશ્કેલ છે.

- ડૉ. સૈયદા હમીદ

(આ લેખ 'ગર્લ્સ કાઉન્ટ' ન્યૂઝલેટરના જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર 2017ના અંક-14 માં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો હતો અને તેનું અનુવાદ અહીં આપવામાં આવ્યું છે. શિક્ષણવિદ, મહિલા અધિકારોના ચળવળકર્તા અને લેખિકા ડૉ. સઈદા હમીદે તેમની કારકિર્દીમાં ઘણી યશકલગીઓ ધારણ કરી છે, પણ તેમના મતે, આ તમામ ભૂમિકાઓમાં 'જાતિ' એ સર્વોપરી વિષય રહ્યો છે. ટ્રિપલ તલાક મામલે સર્વોચ્ચ અદાલતે આપેલા ચુકાદા વિશે, કન્યાઓ માટેના સરકારના મુખ્ય કાર્યક્રમ બીબીબીપી વિશે તથા મહિલાઓને લગતા અન્ય નીતિગત પ્રશ્નો વિશે તેમના વિચારો જાણવા માટે તેમની સાથે થયેલી વાતચીત અહીં પ્રસ્તુત છે.

ગર્લ્સ કાઉન્ટ: તમે મહિલા અધિકારોનાં ચળવળકર્તા, શિક્ષણવિદ, શાંતિ માટેનાં ચળવળકર્તા, લેખિકા, ભારતીય આયોજન પંચનાં સભ્ય અને ભારતીય મહિલા પંચનાં સભ્ય તરીકેની ભૂમિકા ભજવી ચૂક્યાં છો. શું તમને આ ભૂમિકાઓ એકમેકને પ્રભાવિત કરતી જણાય છે? આ પૈકીની કઈ ભૂમિકા તમને સૌથી વધુ સ્પષ્ટીકૃત કરે છે?

ડૉ. સઈદા હમીદ: આ ભૂમિકાઓ સમાવેશક રીતે એકમેક સાથે જોડાયેલી છે. મને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી, દરેક બાબત જાતિ (લિંગ)થી જ શરુ થાય છે. જાતિથી લઈને શાંતિ પ્રક્રિયામાં મહિલાઓની દરમિયાનગીરી સુધી, તેમના શિક્ષણ અને અધિકારોને પડકારવામાં આવે છે. ઘણા લોકોએ મહિલાઓની સાક્ષરતા અને શિક્ષણ વિશે લખ્યું છે, પણ આ ક્ષેત્રે હજી ઘણી કામગીરી કરવાની બાકી છે. મહિલાઓની સમાવેશક વૃદ્ધિ અને વિકાસ માટે આયોજન પંચની રચના કરવામાં આવી છે. હું એમ કહીશ કે, 'જાતિ' મને સૌથી વધુ સ્પષ્ટીકૃત કરે છે, કારણ કે આપણે હંમેશાં સૂર્યમાં મહિલાઓ માટેનું સ્થાન શોધવા માટે સંઘર્ષ કર્યો છે. અડધું આકાશ મહિલાઓએ થામ્યું છે, પણ તેમની સાથે જે પ્રકારનો વ્યવહાર થાય છે, તે સ્થિતિમાં આ ભારણ વહન કરવું તેમના માટે ઘણું મુશ્કેલ છે. હું કહીશ કે તે મારા જીવનમાં સર્વોપરી છે.

ગર્લ્સ કાઉન્ટ: મહિલાઓની સમસ્યાઓ પર કામ કરવાની તમારી સફર વિશે જણાવશો? શું તમારા મતે, ભારતમાં છેલ્લા પાંચ દાયકાઓમાં મહિલાઓના દરજ્જા કે સલામતીમાં કોઈ પરિવર્તન આવ્યું છે? સરકાર અને નાગરિક સમાજે ક્યાં મહત્વનાં ક્ષેત્રો પર વધુ ધ્યાન આપવાની જરુર છે?

ડૉ. સઈદા હમીદ: 1997માં જ્યારે અમે ઓનર કિલિંગ, સતી પ્રથા વગેરે જેવા પ્રશ્નો પર રાષ્ટ્રીય પંચ સાથે અમારી કામગીરી શરુ કરી, ત્યારે પોલીસકર્મીઓ એવી માન્યતા ધરાવતા હતા કે મહિલા

જૂથો અને સંસ્થાઓ પરિવારો તોડવાનું કામ કરે છે. તેમની માન્યતામાં ચોક્કસ સુધારો થયો છે. હવે તેઓ માહિતગાર છે તથા આ મુદ્દા પ્રત્યે સંવેદનશીલ છે. અન્ય પરિવર્તન એ આવ્યું છે કે મહિલાઓ હવે તેમના પર થતી હિંસા મામલે મૌન ન રહેતાં બોલતી થઈ છે. 'વન બિલિયન રાઈઝિંગ' સહિતની ઘણી વૈશ્વિક ચળવળો છે, જેમણે મહિલાઓને તેમના મુદ્દા રજૂ કરવા માટે સક્ષમ બનાવી છે. હવે તેઓ જાતીય પજવણી વિરુદ્ધ અવાજ ઊઠાવે છે. અગાઉ વગ ધરાવતી વ્યક્તિઓ છટકવામાં સફળ રહેતી હતી, પણ હવે, મહિલાઓ અવાજ ઊઠાવી રહી હોવાથી સમાનતાની સ્થિતિ સર્જઈ છે. જોકે, આજે પણ યુવતીઓને દહેજ માટે સળગાવી દેવાય છે અને તેમના પર ત્રાસ ગુજારાય છે અને 20 વર્ષ પહેલાં, 1997માં જ્યારે 1997માં મેં કામ કરવાનું શરુ કર્યું, ત્યારથી લઈને અત્યાર સુધીમાં આ બનાવોમાં કોઈ ઘટાડો નોંધાયો નથી. આપણે હંમેશાં એવું માનીએ છીએ કે સમાજની માનસિકતા બદલાઈ શકે છે, પણ મને લાગે છે કે ત્યાં જ આપણે બહુ ખરાબ રીતે નિષ્ફળ ગયાં છીએ.

ગર્લ્સ કાઉન્ટ: જ્યારે તમે આયોજન પંચનાં સભ્ય હતાં, ત્યારે પંચે મહિલાઓ માટે કઈ ચાવીરુપ નીતિઓની કેન્દ્ર સરકાર સમક્ષ ભલામણ કરી હતી/ઘડી હતી?

ડૉ. સઈદા હમીદ: અમે એક ઘણી જ મહત્વની નીતિ ઘડી હતી અને જો તેને દ્રઢપણે અનુસરવામાં આવી હોત, તો તે ઘણી જ અસરકારક સાબિત થઈ શકી હોત. સૌ જાણે છે તેમ, સંસાધનની ફાળવણી એ આયોજન પંચની મહત્વની કામગીરી છે, આથી, આ નીતિ જાતિગત અંદાજપત્રીય ફાળવણી (જેન્ડર બજેટિંગ)ને લગતી હતી. અમારો વ્યાખ્યાયિત સિદ્ધાંત એ હતો કે મહિલાઓને દરેક ક્ષેત્રે સમાન હિસ્સેદારી મળવી જોઈએ, પછી તે પર્યાવરણ હોય, માર્ગો હોય, ઊર્જા હોય કે ગ્રામીણ વિકાસ હોય. તેઓ અમને પૂછતાં, 'મહિલાઓ માટે સમાન હિસ્સો એટલે વળી શું? તેઓ પણ અન્યોની માફક

માર્ગો પર ચાલી શકે છે.’ હકીકત એ છે કે આ બાબત મહિલાઓની સલામતી, તેમના માટે પૂરતા પ્રકાશ અને શૌચાલયોની વ્યવસ્થા સાથે પણ સંબંધિત છે. આમ, આયોજન કરતી વખતે અમે એ સુનિશ્ચિત કરવાના પ્રયત્નો કર્યા કે મહિલાઓ માટે અંદાજપત્રીય ફાળવણીની સાથે-સાથે તેના અમલનું ઉત્તરદાયિત્વ પણ નક્કી કરવામાં આવે. આ કાર્ય ઘણું જ મુશ્કેલ હતું, કારણ કે અગાઉ મહિલાઓની અવગણના કરવામાં આવી હતી. શરુઆતમાં 33 ટકા જાતિગત અંદાજપત્ર હતું, પણ વાસ્તવમાં તે કદી પણ લક્ષ્યાંક સુધી પહોંચ્યું નથી. તેમાંથી ઘણી બધી બાબતો નજરમાં ન આવે તેવી હતી, કારણ કે અમે ઊંડાણપૂર્વક તપાસ કરી, ત્યારે વાસ્તવમાં મહિલાઓ માટે કશું જ ન હતું. જ્યારે અમે અમારું કાર્ય શરુ કર્યું, ત્યારે અમે અગિયારમી પંચવર્ષીય યોજનામાં આ તમામ પ્રશ્નો પર ભાર મૂક્યો અને બારમી પંચવર્ષીય યોજનામાં અમર્ત્ય સેન જેવા નારીવાદના સમર્થક અર્થશાસ્ત્રીઓની મદદથી તેમાં ઊંડાં ઊતર્યાં. પરંતુ, ત્યાર પછી દ્રઢતાપૂર્વક તેની પાછળ મંડ્યા રહેવું પડ્યું, કારણ કે તે સંસાધનોને લગતો મુદ્દો હતો.

ગર્સ કાઉન્ટ: વર્તમાન સમયમાં સર્વોચ્ચ અદાલત મુસ્લિમ મહિલાઓના હક્કો પ્રત્યે સક્રિય થઈ છે. આ ગતિવિધિને તમે કેવી રીતે જુઓ છો અને ટ્રિપલ તલાક અંગે તમારા વિચારો શું છે?

ડો. સઈદા હમીદ: આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે સર્વોચ્ચ અદાલતનો ચુકાદો સર્વસંમત નથી, પણ મુખ્ય વાત એ છે કે તત્કાળ આપવામાં આવતા ટ્રિપલ તલાકને અમાન્ય ગણવામાં આવ્યા છે. 2002માં શમીમ આરા અને દગડુ પઠાણના કેસમાં પણ આમ કરવામાં આવ્યું હતું. જોકે, આ વખતે આ મુદ્દો સ્પષ્ટ અને ભારપૂર્વકનો છે. આથી, હવે તલાક-એ-બિદત (ત્વરિત, મૌખિક, એક જ સમયમાં) અમાન્ય ગણવામાં આવ્યા છે અને તે આ દેશના કાયદા વિરુદ્ધ છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે તેનો અમલ કેવી રીતે થશે? એક પતિ તેની પત્નીને તેના ઘરમાંથી બહાર નિકાળી શકે નહીં, પણ તે સ્થિતિ ફક્ત કાયદાના અમલ થકી જ સુનિશ્ચિત કરી શકાય. આથી, તેને કાયદા તરીકે જાહેર કરવો જોઈએ.

મુસ્લિમ સમુદાય માટે આ આવકાર્ય ચુકાદો છે, કારણ કે ત્વરિત આપવામાં આવતા ટ્રિપલ તલાક ઈસ્લામમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી. જ્યારે હું ઈસ્લામ વિશે વાત કરું છું, ત્યારે તે વાત કુરાનના સંદર્ભમાં હોય છે. હું વિચારધારાની પાંચ શાળાઓ - હનાફી, મલાકી, જાફરી, શફઈ અને હનબાલી વિશે વાત નથી કરી રહી. હનાફી સંપ્રદાય તેમાં માન્યતા ધરાવે છે, પણ તે એકમાત્ર સંપ્રદાય નથી. જ્યારે હઝરત મહમ્મદ પયગંબર આ પ્રથાને ધિક્કારતા હતા અને જ્યારે આ પ્રથા ઈસ્લામમાં અયોગ્ય અને ખોટી છે, ત્યારે કાયદાની નજરે તે સાચી શી રીતે હોઈ શકે?

મારું માનવું છે કે ધર્મ અને બંધારણ આ મામલે નિકટ આવ્યા છે અને ધર્મના જુસ્સાને સમર્થન સાંપડ્યું છે. તમામ દેશો, પછી તે સાઉદી અરેબિયા હોય કે ઈરાન હોય, તેમણે તલાક-એ-બિદત નાબૂદ કર્યો છે. પાકિસ્તાન અને બાંગ્લાદેશ તો ઘણા સમય પહેલાં જ તેને નાબૂદ કરી ચૂક્યા છે. અહલ અલ-હદિથમાં આ પ્રથાને બિલકુલ માન્યતા આપવામાં આવી નથી. હું નિ:શંકપણે આ પગલાંને આવકારું છું. આ યોગ્ય દિશા તરફનું પગલું છે. પરંતુ, મહિલાઓને તેનો લાભ કેવી રીતે મળશે, તેનો આધાર આ ચુકાદાના અમલીકરણ પર રહે છે.

ગર્સ કાઉન્ટ: આપણા દેશમાં કાનૂની અને પ્રચલિત (પ્રથાગત) એમ બંને પ્રકારના કાયદા છે. તમારા મતે, મહિલાઓ શા માટે સંપત્તિ સુધીની પહોંચ, માલિકી અને નિયંત્રણથી વંચિત છે?

ડો. સઈદા હમીદ: સમાનતાનો અધિકાર સુનિશ્ચિત કરવા પ્રત્યેના બેદરકારીભર્યા વલણને કારણે મહિલાઓને કાનૂની અને પ્રથાગત કાયદાઓના સંદર્ભમાં પાછળ ધકેલી દેવામાં આવી છે. હિંદુ લો, ખ્રિસ્તી લો કે પારસી લો હોય, આપણે કાયદાઓમાં ઘણા સુધારાઓના સાક્ષી બન્યા છીએ અને કાયદાઓને આધુનિકતાનો સ્પર્શ આપવા માટે આ સુધારા કરવામાં આવ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે, બ્રિટિશ શાસનકાળ દરમિયાન સતીપ્રથા નાબૂદ કરવામાં આવી હતી, પરંતુ ઉત્તર પ્રદેશના મહોબામાં મેં સ્વયં સતીનો કેસ દાખલ કરાવ્યો હતો. દેશમાં મહિલાઓના વિકાસના સંદર્ભમાં એકરુપતા જોવા મળતી નથી. ઓડિશાના મલકાનગીરીમાં આદિવાસી સ્ત્રીઓ તેમની કમરથી ઉપરના ભાગમાં વસ્ત્રો પહેરતી નથી અને શરીરને આભૂષણોથી ઢાંકે છે. આપણે ઘણી જ વિવિધતા ધરાવીએ છીએ અને આ પ્રથાગત કાયદાઓ મહિલાઓને વંચિતતાની સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે. આજે પણ મહિલાઓને ડાકણ માનીને મોતને ઘાટ ઊતારવામાં આવે છે. આ આપણી માનસિકતા છતી કરે છે. અંધશ્રદ્ધાભર્યા વિચારો સમસ્યામાં વધારો કરે છે. આ તમામ પરિસ્થિતિ પાછળ મહિલાઓ અને સંપત્તિ પર સંપૂર્ણ ભૌતિક નિયંત્રણ મેળવવાની પિતૃસત્તાક માનસિકતા કામ કરે છે. ઈસ્લામની વાત કરીએ તો, સંપત્તિમાંથી સ્ત્રીને કેટલો હિસ્સો મળશે, તેનો ઉલ્લેખ 1439 વર્ષ પહેલાં કરવામાં આવ્યો હતો. આપણે હજી પણ એ જ જમાનામાં કેદ છીએ અને વધુમાં, તે નિયમોને પણ વળગી નથી રહેતાં અને સ્ત્રીને કોઈ પણ પ્રકારનો હિસ્સો ન મળે તેવો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. ઈસ્લામ ધર્મમાં, અર્થઘટન માટેનો દરવાજો બંધ છે અને આ સાથે જ વિપરિત બાબત છે, કારણ કે અર્થઘટનો સમય સાથે બદલાતાં રહે છે.

ગર્સ કાઉન્ટ: છોકરીઓ પ્રત્યેની ‘અવાંછિતતા’ ઘટાડવાનો ઉદ્દેશ ધરાવતા ભારત સરકારના મુખ્ય કાર્યક્રમ ‘બેટી બચાવો, બેટી બઢાવો’ (બીબીબીપી)માટે તમારી શું ભલામણો છે?

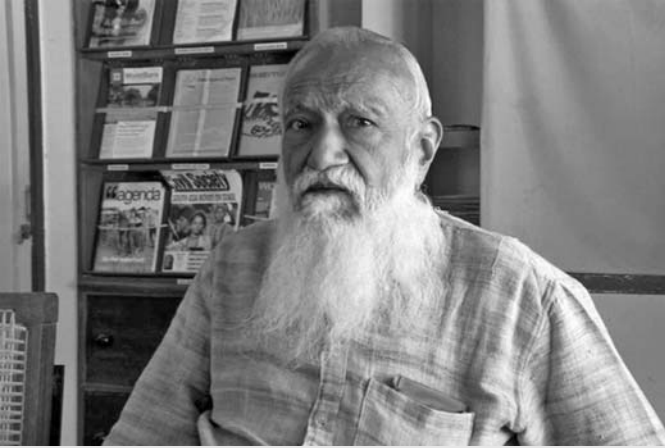
ડો. સઈદા હમીદ: બીબીબીપી કાર્યક્રમ પૂરી ઊર્જા સાથે ઉત્સાહભરે ચલાવવામાં આવી રહ્યો છે. આ કાર્યક્રમ પાણીપત, હરિયાણામાં શરુ કરવામાં આવ્યો હતો, જે મારું વતન છે. વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદીએ તે પ્રસંગે મારા વડદાદાની નઝમ ટાંકી હતી, જેઓ નારીવાદના હિમાયતી કવિ હતા અને તેમણે લગભગ 150 વર્ષ પહેલાં મહિલાઓના, તેમાંયે ખાસ કરીને બાળકીઓના સમર્થનમાં કૃતિઓ રચી હતી. આપણે હજી લાંબી મજલ કાપવાની છે અને સરકારે આ કાર્યને એક મિશન તરીકે હાથ પર લીધું છે તેનો મને આનંદ છે. યુપીએ સરકારના શાસનના બંને કાર્યકાળ દરમિયાન પણ કન્યાઓ માટેની કામગીરી હાથ ધરાઈ હતી અને હવે વર્તમાન સરકાર તેને આગળ ધપાવી રહી છે. આ સમસ્યાનું નિવારણ લાવવા માટે દરેક સરકારે તેના શ્રેષ્ઠ પ્રયત્નો કર્યા છે. છોકરીઓ બોજારુપ નથી - તે તથ્યનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવા માટે દેશભરમાં હજી ઘણા વધુ પ્રમાણમાં જાગૃતિ

ફેલાવવી જોઈએ, સંસાધનો કામે લગાડવાં જોઈએ અને ચળવળ હાથ ધરવી જોઈએ. મને આ યોગ્ય ઉપાય જણાય છે. અલ્ટ્રાસાઉન્ડ કેન્દ્રો પર સરકારની ચાંપતી નજર છે અને ટેકનોલોજીની હરણફાળને પગલે, જાતિ (લિંગ) પરીક્ષણને પૂર્ણપણે અટકાવી શકાય તેમ નથી. દીકરી પ્રત્યેના અણગમાને ટેકનોલોજીની મદદ મળી રહે છે. મારું માનવું છે કે ટૂંક સમયમાં એવી ટેકનોલોજી પણ વિકસશે, જેનાથી તમે ઘેરબેઠાં ગર્ભની જાતિ જાણી શકશો. પણ દુર્ભાગ્યે, લોકો સમાજે ભોગવવાં પડતાં તેનાં આડકતરાં પરિણામોથી અજ્ઞાન છે.

ડો. સઈદા હમીદનો hameed.syeda@gmail.com પર સંપર્ક સાધી શકાય છે. ■

શ્રદ્ધાંજલિ

ગંગા નદીને બચાવવાના પ્રયાસમાં
પ્રો. જી.ડી.અગ્રવાલનું નિધન

(20 જુલાઈ 1932 - 11 ઓક્ટોબર 2018)

(પ્રોફેસર ગુરુ દાસ અગ્રવાલ, સંત સ્વામી જ્ઞાનવરુપસાનંદ, પર્યાવરણીય ઇજનેર, ધાર્મિક નેતા, સાધુ, પર્યાવરણવાદી અને કાર્યકર અને અધ્યાપક તરીકે જાણીતા છે. પ્રોફેસર અગ્રવાલ 1905માં મદનમોહન માલવીયા દ્વારા સ્થપાયેલા ગંગા મહાસભા નામના એનજીઓના આશ્રયદાતા હતા.)

22મી જૂન, 2018થી અનિશ્ચિત ઉપવાસ પર રહેલા પ્રોફેસર

જી. ડી. અગ્રવાલે ગંગા નદીને સાફ કરવા માટે અસરકારક પગલાંની માગણી કરી હતી. તેમનું નિધન 11 ઓક્ટોબર, 2018ના રોજ 86 વર્ષની ઉંમરે કાર્ડિયાક હુમલાને કારણે થયું હતું.

ડો. અગ્રવાલનું અવસાન થયું તેના બે દિવસ પહેલાથી તેમણે પાણી લેવાનું બંધ કર્યું હતું, કારણ કે ગંગોટિક બેસિનની કોઈ પણ રાજ્ય સરકાર, કેન્દ્રીય પર્યાવરણ મંત્રાલય, જળ સંસાધન મંત્રાલય અથવા વડા પ્રધાનના કાર્યાલયે પણ તેમના આ સત્યાગ્રહને પ્રતિભાવ આપ્યો ન હતો અને ગંગાને સાફ કરવા અને બચાવવા માટે પગલાં લે. ડો. અગ્રવાલે માંગ કરી હતી કે, સરકારે નદીની ઉપનદીઓ સાથે હાઈડ્રોઇલેક્ટ્રિક પ્રોજેક્ટ્સનું નિર્માણ બંધ કરવું જોઈએ અને ગંગા પ્રોટેક્શન મેનેજમેન્ટ એક્ટ બનાવવો જોઈએ જેથી કરીને નદી ફરી જીવંત બની શકે.

ડો. અગ્રવાલ. આઈઆઈટી કાનપુરના ફેકલ્ટી મેમ્બર તરીકે સેવા આપી ચૂક્યા છે, ઔદ્યોગિક અને શહેરી પ્રદૂષકો સામે કડક પગલાં લેવામાં સભ્ય સચિવાલય તરીકે કેન્દ્રીય પ્રદૂષણ નિયંત્રણ બોર્ડને માર્ગદર્શન આપ્યું છે અને નદીઓના મુક્ત અને સ્વસ્થ પ્રવાહ સુનિશ્ચિત કર્યા છે. તેમણે પર્યાવરણીય કારણ માટે તેમના ત્યાગપરાયણ જીવન અને સમર્પણ દ્વારા હજારો લોકોને પ્રેરણા આપી હતી.

વિકાસ શિક્ષણ સંગઠન

જી-૧, ૨૦૦, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫. ફોન: ૦૭૯-૨૬૭૪૬૧૪૫, ૨૬૭૩૩૨૯૬

ફેક્સ: ૦૭૯-૨૬૭૪૩૭૫૨. ઈ-મેલ: sie@unnati.org વેબસાઈટ: www.unnati.org

ક્ષેત્રીય કાર્યાલય: ૬૫૦, રાધાકૃષ્ણપુરમ, લહેરિયા રિસોર્ટની નજીક, ચોપાસની-પાલ બાય-પાસ લિંક રોડ, જોધપુર-૩૪૨૦૧૪, રાજસ્થાન.

ફોન: ૦૯૧-૭૪૨૫૮૫૮૧૧૧ ઈ-મેલ: jodhpur_unnati@unnati.org

આ બુલેટિનનાં લેખોમાં મંતવ્યો લેખકોના વ્યક્તિગત છે.

દીપા સોનપાલ, ઈ-મેલ: sie@unnati.org, રમેશ પટેલ, ઈ-મેલ: publication@unnati.org

મુદ્રણ: પ્રિન્ટવિઝન, અમદાવાદ.

ફક્ત અંગત વિતરણ માટે

આપ લોકશિક્ષણ કે તાલીમ માટે 'વિચાર'માં પ્રકાશિત સામગ્રીનો સહર્ષ ઉપયોગ કરી શકો છો. ઉપયોગ કરનારને વિનંતી કે આ સ્રોતનો ઉલ્લેખ કરવાનું ના ભૂલે તથા પોતાના ઉપયોગથી અમને માહિતગાર કરે કે જેથી અમે પણ કંઈક શીખી શકીએ.